



1925 чылдың август
31-де үнүп эгелзэн

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

№51
(18638)

2015 чылдың
май 14
четверг

Садар өртээ костуг

<http://shyn.ru>
shyntuva@mail.ru
shyntuva@yandex.ru

ЧЫСКААЛДА — «ӨЛҮМ ЧОК ПОЛК»



Чингис СААЯНЫҢ тырттырган чуруу.

Хүннүң медээзи

Ш. КАРА-ООЛ:
**«Шылгалдалар
дужаарыңа
таарымчалыг
байдалдарны тургузар»**



Май 12-де болган селектор ху-
ралга Тываның Баштыңы Шолбан
Кара-оол уругларга чайгы кадык-
шылга кампаниязының програм-
мазын эки бодамчалыг кылбааны
дээш Чазактың социал адырыңа
сагындырыгны кылган.

Чылдан чылче эрги схема езугаар
хоорайның болгаш көдээ черлерниң ажы-
төлүн аңгы дыштандырып турар хевээр,
олар кады дыштаныр ужурлуг. Ынчан
олар боттарының билиглерин, чогаадыкчы
сонуургалдарын үлежип, солчур аргалыг
болур.

Оралакчызы Органа Натсактан Шол-
бан Кара-оол ол айтырыг талазы-биле
организакчы рольду көргүзерин негезен.
Кызыл хоорайның баштыңы Дина Оюнга
муниципалдар аразының кады ажилда-
жылгазын сайзырадырының дугайында
бодунуң эгелзешкинин эчизинге чедирерин
чагаан. Найысылалдың хүннери муницип-
палдыг тургузуг бүрүзүңгө эртер ужурлуг
турда, Кызылдың хүннери чүгле Чеди-Хөл
кожуунга эрткен болуп турар.

Селектор хурал үезинде школаларга
чаңгыс аай күрүне шылгалдаларын эрт-
тиреринге республиканың белеткелин,
эрткен чылдың ЧАКШ (ЕГЭ) түңнелдерин
сайгарып чугаалашкан.

Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол
доозукчуларны чаңгыс аай күрүне шыл-
галдаларын кандыг-даа хажыдышкын
чокка эрттирерин, шылгалдалар дээш
байдалды эмин эрттир дүшкүүрлетпезин
сорулга кылдыр салган. Бүгү таладан
хыналда уругга күштүг сагыш-сеткил
базышкынын болдурар. Кол сорулга
— шылгалдалар дужаарыңа таарым-
чалыг байдалдарны тургузары дээрзин
сагындырган.

Бо чылын шылгалдалар эрттирер
пункт бүрүзүңгө видео-хайгааралды
тургузар, оон аңгыда онлайн хевирге ви-
део-хайгаарал дамчыдар аудиториялар
санын көвүдөдир. 2014 чылда онлайн
хайгааралдыг 5 аудитория турган болза,
2015 чылда оларның саны 181 чедер.
Чырык энергиязы өжөр таварылга тур-
густуна бербези-биле чедери берге 12
ырак черлер дизель генераторлар-биле
хандыртылган.

ХООЧУННУҢ ӨӨРҮШКҮЗҮ

Кызыл Шөлге болган Тиилелге па-
ыңга киржи чораан Ада-чурттуң
дайынының киржикчизи Георгий
Абросимов Москвадан эеп келген.

1943 чылдың кыжынында ол он чеди
оол тургаш, Тывадан барган өске
жаш-өөрү-биле кады Совет Армияның
өлөңгө кирген, дараазында чылдың
ынында-ла ол Белоруссия фронтунунга
алдажып турган.

Улуг Тиилелгениң бо чылдагы юбиле-
дайын хоочуну чурттуң кол шөлүңгө,
сияның регионнарының болгаш ХКД
тарының өске 85 фронтучулары-биле
уткаан. «Бисти Кызыл Шөлге тускай
автобуска олуртуп алгаш келген — деп,
ун чугаалаан. — Парад эгелей бер-
е бистиң чанывыс-биле эрткен аныак
дарның чыскаалын көргөш. Төрзүн чур-
с дээш, дайынчы чепсээвис дээш чор-
ланмас аргажок болду. Тиилелгениң
парады чүгле чараш болгаш улуг
чээлдиг чыскаал эвес, бистиң киж
зүнүң сагыш-сеткилинге дээп турар
үлө байырлалы дег болду. Москвага
чончу болгаш ынак байырлал — Ти-
е хүнүн аңаа уткуур арганы тывысканы

дээш бодунуң салым-хуумга, Россияның
Президентизинге, Тыва Республиканың
Баштыңыңа өөрүп четтирдим. Кызыл
Шөлге тура, бистиң чаңгыс чер-чурттууус,
Россияның камгалал сайыды Сергей
Шойгунуң парадты командалап турарын
көргөш, дыка-ла чоргаарландым. Бистиң
чуртувусту Президент Владимир Путин,
Россияның Маадыры Сергей Шойгу дээр
ышкаш патриоттар удуртур-ла болзун».

Георгий Абросимовтуң чугаалап ту-
рары-биле алырга, Улуг Тиилелгениң 70
чылын Москвага аажок эки демдеглээн,
ол ону үдөп чораан төрели Ольга Аброси-
мова-биле аңаа май 7-ле чеде бергеннер.
Фронтучуну тускай автобус самолеттуң
чадазының чанынга уткуп алган, офицер-
лерге үдөдип алгаш, олар Мытищида Дыш-
танылга бажыңыңа келгеннер, аңаа кежээ-
ки чем чиген соонда концерт көргөннер.

Даартазында, май 8-те, Ада-чурттуң
Улуг дайынының хоочуннары Александр
садында Билдинмес солдаттың хөөрүңгө
чечектер салганнар. РФ-тиң Чепсектиг
Күштериниң Төп музейинге экскурсиялаан
соонда шаңналдар тывыскан. Найысы-
лалга келген фронтучуларга «1941-1945



чылдарның Ада-чурттуң Улуг дайынынга
Тиилелгениң 70 чылынга алдар болдурган
шериг парадыңа киришкени дээш» турас-
каал медальдарны тывыскан.

(Уланчызы 2-ги арында) ➡

БАЙЫР ЧЕДИРИИШКИННЕРИ УЛАМЧЫЛАВЫШААН

Федералдыг яамыларның болгаш ведомстволарның удуртукчуларын, Күрүне Думазының депутаттарын, регионнарның удуртукчуларын Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оолга болгаш республиканың хей националдыг чонунга май байырлалдары-биле чоруткан байыр чедиришкиннери ам-даа кээп турар.

«Хүндүлүг Шолбан Валерьевич! Ада-чурттуң Улуг дайынынга Тиилелгениң хүнү-биле Силерге сеткилим ханызындан байыр чедирип тур мен! Ол байырлал россияжилерниң бүгү салгалдарына эргим. Бистиң адаларывыс болгаш кырган-адаларывыс Ада-чурттуң хосталгазын болгаш хамаарышпас чоруун камгалап алганнар, делегейни нацизмден хостарынага улуг салгышкынны киирген. Фронтчуларның, партизаннарның болгаш тылдың ишчилериниң маадырлыг чоруунуң, туруштуунуң болгаш сагыш-сеткилининиң быжыгының дугайында сактыгышкыннар бистиң чүректеривиске кезээде артып, чонну каттыштырып турар. Быжыг кыдыкшылды, чаагай чүүлдерни болгаш тайбың дээрни күзедим! Улуг Тиилелгениң хүнү-биле!»

РФ-тиң Күрдума даргазының оралакчызы, «Чаңгыс демократия Россия» партиясының чигине чөвүлелиниң секретары С.И.Неверов.»

«Хүндүлүг Шолбан Валерьевич! Үрдө манааныыс чаксы байырлалдар — Майның Бири болгаш Тиилелге хүнү-биле чүректин ханызындан чедирген байырымны хүлээп ап көрүңер! Бо хүннер

аңгы-аңгы салгалдарны каттыштырып, чаагай сеткилдин, ынакшылдың болгаш идгелдин демдээ болуп, сагыш-сеткилдин, демнежилгениң болгаш дайынчы маадырлыг чоруктуң күжүн көргүзүп турар. Ол байырлалдар Силерге болгаш Силерниң чоок кижилеринерге аас-кежиин, бот-боттары-биле билчилгени, чөпшээржилгени болгаш чаагай чүүлдерни сөңнээр болзун!

Хүндүктел-биле! Күрүне Думазының Айыыл чок чорук болгаш коррупцияга удур демисел талазы-биле комитетиниң даргазының оралакчызы А.Е.Хинштейн.»

«Хүндүлүг Шолбан Валерьевич! Ада-чурттуң Улуг дайынынга Тиилелгениң хүнү-биле сеткилим ханызындан чедирген байырымны хүлээп ап көрүңер!

Ол хүн бистиң чүректеривиске бистиң чонувустуң маадырлыг чоруунуң болгаш Чер кырынга тайбыңны камгалап алган деңгээл чүвө чок эрес-дидиминиң демдээ болуп кирген. Миллион-миллион кижилерниң өндүр, улуг маадырлыг херээ салгалдарның сагыш-сеткилинге кезээде артар. Силерге кадыкшылды, чедишкыннерни, эки сеткил-хөөннү болгаш чаагай чүүлдерни күзедим!

РФ-тиң Төп соңгулда комиссиясының даргазы В.Е.Чуров.»

«Хүндүлүг Шолбан Валерьевич! Улуг Тиилелгениң хүнү-биле изиг байыр чедиришкенин хүлээп ап көрүңер! Кижилер төрөлгөтөнүн төөгүзүндө эң коргунчу болгаш хан төгүшкүнү дайынның доозулганын дыңнаткан салюттарның чаңгызы 70 чыл бурунгаар дидимирзэн. Бистиң чуртувуска ол дайын Улуг Тиилелге-биле доозулган. Мурнуку одуругга демисежил турганнар, тылга маадырлыгы-биле ажилдап чорааннар, дайын соонун чылдарында улуг ажил-агыын катап тургузуп турганнарны өөрүп четтиришкени-биле бөгүн сактыр бис. Тиилелге дээш амы-тынын бергеннерни салгалдар кажан-даа утпас. Быжыг кадыкшылды, чаагай чүүлдерни болгаш бурунгаар дидим көрүштү, тайбың дээрни күзедим!

«Красная звезда» ААН-ниң президентизи А.В.Пиманов.»

«Хүндүлүг Шолбан Валерьевич! 1941-1945 чылдарда Ада-чурттуң Улуг дайынынга Тиилелгениң 70 чылы-биле Силерге байыр чедирип тур мен. Силерге быжыг кадыкшылды, аас-кежиин, чаагай чүүлдерни болгаш ажылыңарга чедишкыннерни күзедим.

РФ-тиң Дээди судунуң даргазы В.М.Лебедев.»

Байыр чедирген телеграммалар РФ-тиң Президентизиниң тускай программаларның кол эргелелиниң начальниги А.Л.Линевтен, РФ-тиң Беларусь Республикада Онза болгаш Бүрүн эргелиг төлээзи И.Петришенкодан, армия генералы В.Герасимовтан, КУР-нуң Иркутскиде чигине консулу Го Чжицзюндан, РФ-тиң Күрдума Даргазы Е.С.Нарышкиндан, РФ-тиң Соңгу Кавказтың херектериниң талазы-биле сайыды Л.Кузнецовтан, РФ-тиң камгалап сайыдының оралакчызы Р.Цаликовтан, төп шериг округунуң шериглер командьлакчызы В.Зарудницкийден, Москваның мэри С.Собянинден, РФ-тиң бойдус курлавыры болгаш экология сайыдының оралакчызы В.А.Пактан, Россияның Көдээ ажил-агый яамызының агрохөгжүлдө департаментизиниң директору Д.Топоровтан, Аныяктар херектериниң талазы-биле федералдыг агентилелдин удуртукчузу, Күрүне Думазының Айыыл чок чорук болгаш коррупцияга удур демисел комитетиниң даргазы И.Ярвадан база келген.

РФ-тиң регионнарының губернаторлары изиг күзээшкыннерни ажык чагааларга чорутканнар.

Долаана САЛЧАК белеткээн.

ТЫВАНЫҢ БАШТЫҢЫ:

«Сайзырал чөөн чүкче угланганын Владимир Путин бадыткап турар»

Элегес — Кызыл — Курагино демир-орук болгаш Ырак-кы Чөөн чүкте портту тудар ажылды Россия биле Кыдат кады боттандырар.

Бот-боттарының аразында билчилге дугайында чогуур мемориандумга май 8-те «Тываның энергетиктиг үлетпүр корпорациясы» ХАН (ТЭУК) биле China Construction Corp Россияның Президентизи Владимир Путин биле КУР-нуң Даргазы Си Цзиньпин олар кижип турда, ат салганнар.

«Мемориандумга ат салган чорук Россияның Президентизи Владимир Путинниң сайзыралды чөөн чүкче угландырып турарының шынныын бадыткап турар — деп, Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол санап турар. — Азия-Оожум океан чурттары-биле, ооң иштинде Кыдат-биле Россия төөгүдөн бээр харылза-жып келген. Ынчангаш экономиктиг кады ажилдажылганың, ооң иштинде демир-орук тудуунуң оруктарын үрдө шиитпирлеп, ажилдап кылып, сүмележип келген. Ол ажылды бир дем-биле кылып деп турган.

Ол сорулгаларның бирээзинде «Алтай» газ дамчыдылгасы болгаш «Элегес — Кызыл — Курагино» демир-орук тудуу бар. РФ-тиң камгалап сайыды Сергей Шойгу ийи чыл бурунгаар демир-орукту чүгле Кыдатче звес, харын-даа Пакистанче Тываны дамчыштыр тудар саналды бир дугаарында үндүрүп келген дээрзин утпаан боор силер.

Ол төлевилелди аңгы-аңгы аргаларга көрүп турар. Баштай күрүнени деп санаан, ооң соонда күрүне-хуу черни кылдыр база көрүп турган. Ылаптап кылдыг белекел бөгүндө дооступ



турар. Ону чүгле Россияның бизнес тургузуглары звес, транснационал корпорациялар, даштыкы күрүнелер база соңуургап эгелзэн.

Социализм шагда-ла эрте берген болгай. Инвестициялар дээш демисел аажок чидиг чижилгелерниң байдалында болуп турар. «Элегес — Кызыл — Курагино» төлевилелди чамдыктарына бодаарга, ажыктыг чоруу эвээш төлевилел деп санаттынып турар, чүге дээрге ооң хемчээли аажок улуг. Ынчалза-даа ооң ажыы, аажок улуг, ону бадыткаарын уламчылап турар бис. Тываның ол төлевилели Тывадан Владивосток чедир беш регионну дамчып эртер болгай.

Сайзыралдың угланыышкынын чөөн чүкче көрүндүрген чорук — делегейиниң, ооң иштинде Тываның, бүгү Сибирьниң келир үези дээрзи билдингир. Ону бистиң география талазы-биле турар байдалывыс бадыткаар, чүге дээрге Тыва бир шагда

делегейиниң улуг садыг ор — улуг торгу оруунуң би апарып болур. Ол Европаның дивиниң күчүлүг экономиктиг культурлуг төвүн тургузат үндезин болуру билдингир.

Мемориандум Элегес — Кызыл — Курагино демир-орук шугумунуң (узуну 410 хире метр), Россияның Ыраккы чүкте портунуң тудуунуң, ышкаш демир-орук шугуму тен (Кызылдан) КУР-нуң ба талакы девискээрлеринче у аргазының төлевилелде хамааржыр. Элегестин х дажын ажыглаар черле бирээзи Кыдат Улус Республикасы көрдүнүп турар деп санап турар.

Элегес — Кызыл — Курагино демир-орук шугумунуң келер компания чүгле Кыдат тал акшаландырышыкына кижизин хаара тудар болза, хуусааның дургузунда дугу болгаш ат салыр деп планна турар.

ХООЧУННУҢ ӨӨРҮШКҮЗҮ

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

Даартазында оларны Кызыл Шөлге, байырлыг езулалдың эгелзэринин мурнунда, экжелген. Георгий Васильевичини болгаш өске-даа хоочуннарны 13-кү секторга хувааган. Тывадан барган фронтучу Тиилелге парадын эки көөрү-биле дуран ап алган чораан, ол шериглерни болгаш чаа салгалдың шериг техниказын кичээнгелиг көргөн. «Дураннап көөрүмге дыка чоок, бир метр хире черде хире, көстүр чорду. Ылаңгыя амгы үениң чепсээн дыка соңуургап көрдүм. Бир звес дайын үезинде ракеталар дээр ышкаш ындыг чепсек турган болза, дораан тиилеп алыр ийик бис, ындыг хей кижилер когаравас турган деп бодап турдум. Камгалап сайыды шөлчө үнер бетинде христиан езу-биле тейлей каапканын көргөн бис, ол дыка хей кижилерниң сагыш-сеткилинге деген боор» — деп, хоочун чугаалаан.

Тиилелге парадының соонда Ада-чурттуң Улуг дайынының кижилерин Кремльдин Георгий залына байырлалдың дүштеки

чеминче чалаан. Тывадан барган хоочун Россияның Президентизи, Кыдат Улус Республиканың удуртукчуларын, Владимир Жириновскийни, Иосиф Кобзонну болгаш өске-даа сурагылыг кижилерни көргөн. Болуушкуннар-биле байлак ол хүн база бир шайлаашкын-биле доозулган, Сергей Шойгу аттыг Дыштанылга бажыңына фронтучуларга концерт көргүскен. Хоочуннар база артистерден чыдып калбаан, олар ынак ырларын ырлажып, танцылап-самнап турганнар деп, Георгий Абросимов чугаалаан.

Май 9 аңаа дыка берге хүн болган. Георгий Абросимов кады дайылдажып турган эш-өөрүн, төрөл болгаш чоок кижилерин, Төрзүн чуртун камгалаар дээш амы-тынын берген муң-муң кижилерни сактып турган. «Хоочуннар чугаалажып тургаш, эрткен үениң дугайында аныяк чылдарывыстың дугайында, канчаар чурттап база дайылдажып чораанывыстың дугайында чугаалашкаш, ыглажып-даа турган бис» — деп, ол чугаалаан.

Георгий Васильевичини Москвага чедир үдеп чораан

Ольга Абросимова ол хемчере Тывада-даа, Москвада организакчыларына ө четтиришкенин илергейт. Абаканга болгаш ооң кээ олурар чиик машинаны Тыва Транспорт яамызы тускайлаан, ТР-ниң Кадык камгыямызының айыыл-халы медициназының албаны С.тучу Москвадан ээп келирген, алган, Тываның Баштыңы даалгазын езугаар Күш-күе яамызы материалдыг дузага кайлаан. Москвага база хо бүрүзүн бир кижилер хайгаарыраан, эмчи дузазын чедирер кажан-даа белен турган.

Байырлалдың бачымчы программасы, агаар-бойду дүрген өскерилгени Георгий Васильевичиниң кадыкшыл салдар чедирбээн — аңаа тү бүгү хүннеринде ооң сагыш кили көдүрлүүшкүнүг бол дээрзин ооң төрели дыңнат. Тиилелгениң 75 чылында ужуражырын өске хоорайлар артиллеристери-биле дугу алганын Георгий Абросимов дыңнаткан.

ФРОНТУНУҢ БОЛГАШ ТЫЛДЫҢ МААДЫРЛАРЫНГА АЛДАР!

Байырлыг хуралдан чүүл

В.Көк-оол аттыг Национал хөгжүм-шии театрынга Улуг Тиелелгениң 70 чылынга тураскааткан байырлыг хурал болган. Ада-чурттуг Улуг дайынынга тиелелгениң шаңналдарының эң улуу Тиелелге Ордени сценада каас-чаражы-биле чайынналып турган. Ол эң бедик шаңналды кайгамчык полководчулар – Совет Эвилелиниң он маршалдарынга И.В.Сталин баштай-ла тывыскаан. Тиелелге Ордениниң бир дугаарын маршал Г. К. Жуков алган.

Байырлыг кезээни ТР-ниң зааның үрер хөгжүм оркестри айткан. Залдың хүндүлүг утарында буурул баштыг чуннар: Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилери фронтчулар, тылдың маадырлары, аалчылар. Оларга ТР-ниң штычы — Чазааның Даргазы Шолбан Кара-оол байыр чедирип алган: «Ханы хүндүткелдин чуннары — Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчилери болуш тылдың маадырлары! Эр-чаңгыс чер-чурттугларым! байырлыг кезээ чүректин ызындан улуг юбилей-биле — Тиелелгениң 70 чылы-биле ыр чедирерин чөпшээрер үнөр. Бо байырлалды бүгү россияжилерниң бүгү салдары чоргаарал-биле демдег турар. А байырлалдың эң кол дырлары силер-ле болгайер, хүндүлүг хоочуннар! Эң-неге үеде тулчуушкунче киргеш, төрелгетениниң төөгүзүндө аржы-дошкун дайынга силер шутуп шыдажып, тиелелш, Ада-чуртувусту камгалап ырган силер, кайгамчык хос-үлени күүсеткениңерни делегей билер.

Ол ыдыктыг дайынга тиелел-70 чылында бистер, бистиң төлдери вис болгаш уйнука-ыс дириг фронтчулар — тиелелгениң салгалдары силерге ужуражып, чугаалажыр кежиктиг болган улус-тур бис. Чурттуң Улуг дайынының ында бүгү шынны силерден алыр аргалыг болган бис. национал совет чон кижилербизден чидириглерлиг ужуе, ол каржы-дошкун да-а чүгүлө Төрзөн чуртун камгалган звес, а Европаның 11 тарын хосташкан силер. Ол

Улуг Тиелелгени болгаш хостакчы совет солдаттың өлүм чок маадырлыг чоруун камгалап арттырары — бөгүн бистиң ыдык хүлээлгевис». Республика Баштыңы болгаш чыылганнар Ада-чурттуң Улуг дайынынга амытынын бергеннерге тураскаадып, кажыыдалдың минутагының езулалын кылган.

Совет Эвилелинче фашисттер Германия халдап кээрге, аңаа удурланган бир дугаар даштыкы күрүне Тыва болганын Ш.В.Кара-оол сагындырып чугаалаан. Тыва Арат Республика дайын үезинде фронтуга 750 муң баш мал-маганын, ооң иштинде 50 муң дайынчы аъттарны, республиканың бүгү-ле бар алдын курлавырын база ооң соонда-даа дайын үезинде казып тыпкан бүгү алдыны фронтунуң хереглелдеринге дээш чоруткан. Ниитизи-биле ТАР ССРЭ-ге дуза кылдыр 70 млн. рубльдин дузазын көргүскен.

Республиканың 3,5 муң чурттакчылары фронтуга аъттанган. Оларның дөртү: Х.Н.Чүргүй-оол, М.А.Бухтуев, Н.Н.Макаренко, Т.Б.Кечил-оол олар Совет Эвилелиниң Маадыры болганнар. 208 эки турачылар 1943 чылдың сентябрьның 1-де фронтуга аъттангаш, аъттыг шеригниң дайынчылары болган. Оларның иштинде 67 дайынчылар болгаш командирлер ССРЭ-ниң орден болгаш медальдары-биле шаңнаткан. Ынчангаш бо чылдан эгелеп сентябрь 1-ни Сактышкын хүнү кылдыр демдегледип эрттирер дээрзин чугаалааш, хоочуннарга Шолбан Валерьевич өөрүп четтиргенин илереткен.

Байырлыг кезээниң эң онзагай кезээ болган чүүл — Тываның Баштыңы Ш.В.Кара-оол РФ-



Фронтучу В.А.Кулипановка юбилейлиг медальды Ш.В.Кара-оолдун тыпсып турары.

тиң Президентизи В.В.Путинниң байырлал таварыштыр белек кылдыр чорутканы дайынчы шаңналдарның коллекциязын Национал музейге төөгүге арттырары-биле дамчытканы.

Оон аңгыда Шолбан Валерьевич Москвага Май 9-та эртер Тиелелге парадынга хамаарыштыр мынчаар чугаалаан: «Чуртувустун күчү-күжүн болгаш ооң шериглериниң дайынчы салгалдарының езу-чаңчылдарының сагыттынып, салгалдан салгалче дамчыттынып турарын көргүскен бо байырлыг чыскаалды сөөлгү үш чыл дургузунда онза чоргаарал-биле көрүп келдивис. Бо парад-чыскаалды бистиң чаңгыс чер-чурттуувус, Россияның Маадыры, РФ-тиң камгалал сайыды Сергей Кужугетович Шойгу хүлээп ап турар. Бо чылын ооң мурнунда онза улуг сорулгалар туруп турар. Сергей Кужугетовиче Улуг Тиелелгениң хүнү-биле байырдан чедирип, чедишкенин күзеп каалыңар, чонум! Бүгү чүве эки болур дээрзинге бүзүрээр бис. 2015 чылдың Тиелелге Парады

кажангызындан-даа артык улуг хемчээлдиг чараш чыскаал болур дээрзи чугаажок!».

Тываның Баштыңы байырлыг хуралга эрес-дидим чоруу дээш Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчизи Степан Николаевич Зарубинге бөгүнге дээр шериг патриотчу кижизидилгеге кирип чоруур үлүг-хуузу дээш, Россия биле Тываның демнежилгезиниң 100 чылынга тураскааткан юбилейлиг медальды тывыскаан. Хоочун фронтучу бөгүн 87 харлыг. Ол Тывага 1957 чылда келгеш, 2061 шериг кезээнге 22 чыл бараан болган. Шак-ла ыңдыг юбилейлиг медальды Шолбан Валерьевич дайынның хоочуну, 1943 чылда Тывадан фронтуга эки турачылар-биле кады аъттангаш, Берлинге чедир дайылдашкан Василий Александрович Кулипановка тывыскаан. Ол Балтий фронтунунга дайылдажып тургаш, ийи катап балыглаткаш-даа, катап-ла тулчуушкунче халдап кирип каар турган. 1950 чылда шеригден халашкаш, Тывазынче ээл келген. Тыва АССР-ниң Культура яамызының килдис эр-

гелекчизинге ажилдаан. Бөгүн ол Санкт-Петербуртта чурттап турар. Байырлыг концерт үезинде хоочун фронтучу концерти кайгамчык сеткил хайныгышкын-биле көрүп оларын эскердим. Уран чүүлдүн бүгү хевирлериниң эң төргиниң күүселделерин кириген бо концерт, шынап-ла, кайгамчык болду. Культура ажилдакчызы кижичораан болгаш Василий Александрович Кулипанов бодунуң үлүүн кириштирип чораны тыва уран чүүлдүн хөгжүлдесинге өөрүп органы ол ышкажыл.

Аалчывыс Моолдун Завхан аймааның губернатору дээр-ги Жамьянтинниң ачазы база Ада-чурттуң Улуг дайынының киржикчизи. Улуг Тиелелгениң 70 чылы-биле байыр чедиргеш, ол мындыг чылыг сөстөрни чугаалаан: «Бүгү делегейге амыр тайбыңны чаалап берген совет чонун, Кызыл Шеригниң маадырлыг чоруун кижичи төрелгетени кажан-даа утпас. Ооң дугайында уттур эрге кымда-даа чок».

Байырлыг хуралдың киржикчилерин Улуг Тиелелгениң 70 чылы-биле федералдыг кол инспектор Владимир Останин РФ-тиң Президентизи В.В.Путинниң өмүнээзинден байыр чедиргеш, хамаатыларның шериг-патриотчу кижизидилгезинге идепкейлиг киржилгези база дайын хоочуннарының социал-экономиктиг айтырыгларын шиитпирлээринге кирип келген үлүг-хуузу дээш, «Ада-чурт дайынынга Тиелелгениң 70 чылы» юбилейлиг медальды Тываның Баштыңы Ш.В.Кара-оолга тывыскаан. Ындыг медальдарны ол Кызылдың 12 дугаар ниити ортумака билиг школазының директору Лариса Кууларга, Алдан-Маадыр аттыг Национал музейинин Туранда салбырының эргелекчизи Татьяна Верещагинага тывыскаан.

Байырлыг кезээ бедик уткашынарлыг улуг концерт-биле доозулган.

Светлана БАЛЧЫР,
В.ШАЙФУЛИНИИ
тырттырган чуруу.

Кызыл Шөл

ТИЕЛЛЕГЕНИ ЧЫСКААЛЫНДА ТЫВА СОЛДАТ

Май 9-та Москваның Кызыл Шөлге эрткен Тиелелгениң чыскаалы чурттуң Улуг дайынының хоочуннарынга, Россияның хей националдыг чонунга төрзөн чурту дээш гааралдың, тиелелгени чаалап ени дээш мөгейгениң, чеден чылгузунда чаа-дайын чок тайбың талга дээш өөрүп четтиришкениң чажы келир өөрүшкү долган улуг ырлалы болган.

Кызыл Шөлде чыскаалыпкан турар кезектери Улуг Тиелелгениң 70 чыл тураскааткан байырлыг чыскаалга дээрзин россияжи чадаг шеригниң командылакчызы Олег Салюков ияның камгалал сайыды, Армия генералы Сергей Шойгу илеткээн. Камгалал сайыды болгаш Россияның Шеригериниң кол командылакчызы В. Путин дэтиң киржикчилеринге, хүндүлүг аалырга Улуг Тиелелгениң 70 чыл ою-биле чедиргеннер.

Тиелелгениң чыскаалы шериглерниң аде-марыжы болгаш шериг техниканың хевирлериниң көргүзүү-биле эгелзэн. Чылдың юбилейлиг чылынга тураскаан чыскаал моон мурнунда чылдар-гуп көрбзэн түрлүг эрткенин шупту итиктир демдеглээни онзагай. Аңаа изи-биле 16 муң солдаттар, 194 сан-



ныг бронетехника, 150 вертолеттар болгаш самолеттар киришкен. Амгы үениң «Армата» деп танкыны даштыкы солуннар «амгы шагның күчүлүг шериг техниказының эң дээрелериниң дээреси — «Бриллиант» деп үнелзэни, «Курганец-25» деп бронетранспортер, «Бастин», «Бал» деп ракеталар, «Тайфун» деп автомобиль дээш, өске-даа машина-техника Россияның шериг күчүзү

кажангызындан артык бедик байдалда турарын бүзүрелди-биле бадыткаан.

Тиелелгениң чыскаалында делегейниң 30 ажыг чурттарының баштыңнары, улуг эрге-дужаалдыг шериг командылакчылары аалчылар болуп киришкен: Нурсултан Назарбаев (Казахстан), Алмазбек Атамбаев (Киргизия), Рауль Кастро (Куба), Пранаба Мукерджи (Индия), Цахиагийн Элбэгдорж (Моол), Си Цзиньпин (Кыдат) болгаш Сербия, Египет, Венесуэла, Белоруссия, Зимбабве дээш, өске-даа чурттарның удуртукчулары парадты сонургап көргөн. Даштыкы 10 күрүнелерниң удуртукчулары Россияның камгалал шеригниң байырлыг чыскаалының аразында оларның шериг кезектериниң төлээлери Кызыл Шөлге марштап эрткенин улуг чоргаарал-биле көрүп езулааннар. Даштыкы аналитиктерниң бодалы-биле тус чыскаал үш чүүлдү: Россия-биле Кыдаттың чоокшулашканын, Россияның шериг техниказының чаарттыг күчүзүн болгаш Улуг Тиелелгениң кижичи төрелгетениниң төөгүзүнге улуг ужу-уткалыын тодаргай көргүскен. Ол ышкаа «делегей байдалы чаңгыс талаланчак турган болза, ам чурум өскерилген» деп санап турарлар.

Россияның чону-биле демей, тыва чон Тиелелгениң байырлыг чыскаалын бедик көдүрлүүшкүн болгаш сеткил хайныгыш-

кын-биле уткаанын найысылалдың Ленин кудумчузунга «Өлүм чок полктуң» чыскаалындан эскерген болгай бис. База бир чоргааралывыс, четтикпейн манап келген болуушкунувус, өөрүшкүвүс — чаңгыс чер-чурттуувус Сергей Шойгунуң Кызыл Шөлге Тиелелгениң парадын командылап эрттиргенин база катап көрдүвүс. Сергей Кужугетович Россияның камгалал сайыды эрге-дужаалдың 1802 чылда тургустунганындан бээр санаарга, 45 дугааргы Камгалал сайыды болуп турар.

Чаңгыс кижичи дег марштап, чыккыладыр базып кел чоруур Россияның агаар-десант шериглериниң аразында тыва солдат Сылдыс Монгушка база Тываның чону, чаңгыс чер-чурттуглары, төрелдери чоргаарланыры чигзиниг чок. Эр хей, Сылдыс!

Президент В.Путин шериг чыскаалын бедик деңгелге эрттиргени дээш камгалал сайыдынга болгаш аңаа киришкен бүгү удуртукчуларга четтиргенин илереткен. «Кызыл Шөлге болуп эрткен Тиелелгениң чыскаалы Россияның шериг күчүзүнүн түрлүг-күштүү-биле звес, а ооң чонунуң Тиелелгеге чүмү-биле ала-чайгаар бердингени, чоргааралы, өөрүп-четтиришкени-биле уттундурбас болуп артар» дээн болган солун-сеткүүлдүн репортажында бижээни түннел сөс орнунга киридим.

Галина МАСПЫК-ООЛ.

Тыва чурттуң маадырлары төөгүде уттундурбас!

Репортаж



«Тиилелге дээш четтирдим, кырган-ачай».

Улуг Тиилелгениң 70 чылынга тураскааткан байырлыг чыскаал. Май 9. Арат шөлү. Эртенгиниң 10 шак.

Байырлал хүнүнде эртежи-ке хоорайның чурттакчы чону идеп-кейли-биле чыгып тур. Тайбың амыдыралды чаалап берген Ада-чурттуң Улуг дайынының хоочуннарын, тылдың ишчилерин шөлдүң ортунда хүндүлүг олуттарже чалапты. Ак-көк, аяс дээрде чаңгыс-даа булут чок. Агаар-бойдустуң таарымчалыг байдалы байырлыг чыскаалды четтикпейн манаан чоннун хей-аьдын көдүрүп, өөрүшкүзүн улам киискидип тур.

Моон мурнунда эртип турган кандыг-даа байырлалдарның чыскаалдарындан черле ылгалдыг болгаш онзагай чыскаал болур дээрзи билдингир турза-даа, бо чыскаал республиканың чурттакчыларын шуут кайгадыр дээрзи чугаажок.

Тыва Республиканың шериг комиссары, полковник Юрий Марков Россия Федерациязының камгалал сайыды Сергей Күжүгетович Шойгунуң дужаалын номчуду.

Тываның Баштыңы – Чазааның Даргазы Шолбан Кара-оол Ада-чурттуң Улуг дайынының хоочуннарынга, тылдың ажил-ишчилеринге болгаш республиканың чурттакчы чонунга байыр чедирип, чаагай күзээшкinnerни кылды.

Байырлыг чыскаал «Тиилелгениң тугун — идегелдиг быжыг холдарга» деп акциядан азы Тиилелге тугунуң хоолгазын Россияның «Дайынчы акы-дуңмалышкы чорук» хей-ниити организациязының Тывада салбырының хүлээдиб бээриниң байырлыг езулалындан эгеледи.

Бирги колоннаны А.Б.Чыргал-оол аттыг Кызылдың уран

чүүл училищезиниң хөгжүм оркестриниң үделгези-биле «Өлүм чок полк» деп Бүгү Россияда чарлаан акцияның адаа-биле дайын хоочуннарының, тыва эки турачыларның салгалдары, ажи-төлү, уйнуктары, дөргүл-төрели кырган-ачалары, кырган-аваларының чуруктарын бедик тудуп алган эртип тур. Аңаа 1500 кижжи киришкени уттундурбас, кайгамчык болуушкун. Оларның соондан Тиилелгениң, Россия Федерациязының, Тыва Республиканың күрүнелуктарын туткан «Дайынчы акы-дуңмалышкы чорук» хей-ниити организациязының Тывада салбырының, ТР-ниң ИХЯ-ның, ОБЯ-ның, ТР-ниң Суд приставтарының, Россияның Айыыл чок чоруктуң федералдыг албанының ТР-де

эргелелиниң, ТР-ниң «Росхайгаарал» эргелелиниң кежигүннери, Тываның таможнязының, Агаар-десант шерииниң хоочуннарының, школаларның, ортума, дээди өөрөдиге черлериниң өөреникчилери, сургуулдары болгаш дайынчы машина-техника хөгжүмгө үдетпишаан, марштап эртип тур. Чыылганнарның сагыш-сеткили ала-чайгаар көдүрүп, бир шак дургузунда-даа болза, шериг делегейинче «шымны» бергени-биле дөмей.

Бо чылын юбилейлиг төөгүлүг чыскаалга Президентиниң Кызыл хоорайда кадеттер корпусунуң курсантылары бир дугаар киришкени бо. Оларны училищениң начальниги, полковник Андрей Киселев баштап чор. Кадеттерниң аразында дайын хоочуннарының, тыва эки турачыларның салгалдары хөй. Дайынчы машина-техника баштаан колоннаны бичии оолдар улуг сонургал-биле үдеп көрүп, бот-боттарының аразында: «Өзүп келгеш, шериг солдаттар, офицерлер болур бис» — деп чугаалажып турлар. ТР-ниң Чазааның үрер хөгжүм оркестри байырлыг чыскаалды төндүрдү.

«Өлүм чок полктун» одуруунда эскадрон санитары, фронтучу Вера Чүльдумовна Байлак, миномет расчедунуң командири Александр Терентьевич Шумов, командир Кечил-оол Балданович Түлүш, комиссар Байысклаң Танзынович Монгуш, Капиталина Аврамовна Королеваның болгаш өске-даа фронтучуларның чуруктары чалаттырган Ада-чурттуң Улуг дайынының хоочуннарының, тылдың ишчилериниң сагыш-сеткилинге хөй-ле сактыышкыннарны оттурганы чугаажок. Чыылган чоннун: «Тиилелге дээш четтир-дивис!», «Маадырларны кажандаа утпас бис!», «Чоргаарланып тур бис!», «Кезээ мөңгедэ бистиң чүректеривиске артар силер!»

дээн чылыг сестери соксаал чок дыңналып тур.

Байырлыг чыскаалга Тожудан гвардейжи адыгжи дивизияның командири Иван Дмитриевич Стрельцовтун үшкү салгалы, 4 харлыг Виктория Стрельцова авазы-биле чедип келген. Виктория авазы-биле фронтучунуң чуруун бедик көдүрүп алган, чоргаар кылаштап чор. Чыскаал соонда Снежана Амаран-Стрельцова-биле ужураштым:

— Улуг Тиилелгениң 70 чылынга тураскааткан байырлыг чыскаалга киржири дег аас-кежик болгаш чоргаарал кайда боор. Иван Дмитриевич Стрельцов — уруумнун ийи дакпыр кырган-ачазы, а өөм ээзиниң кырган-ачазы бооп турар. Ол Воронеж областан 1943 чылда фронтуче аъттаныпкан. Иван Дмитриевич Белоруссияның элээн хөй суурларын хостажып, эрес-дидими-биле тулчуп турган. Польша кызы-гаарын эрткен соонда оларның дивизиязы бирги украин фронтунуң составынче кирген. Ынчалдыр Иван Стрельцов Польша биле Германияны хостажырынга үлүүн кириген. Ол «Кызыл Сылдыс», «Ада-чурт дайынының» 1-ги, 2-ги чадазының орденнери, «Фашистг Германияны тиилээниниң 30 чылы», «Фашистг Германияны тиилээниниң 40 чылы» медальдары-биле шаңнаткан. 1948 чылда Бии-Хем кожуунга Туранның арга-арыг ажил-агы-йыңга инженерлеп ажилдап эгелээ. 1952 чылда Тожу кожуунуң арга-арыг даамылынче шилчип, аңаа инженерлеп, директорлап,

кол арга-арыг инспектор чедир ажилдааш, 1974 ч. хүндүлүг дыштанылгаже Улуг Тиилелгениң 100 чы тураскааткан төөгүлүг бай чыскаалга мээң уруум бо уруглары-биле киржирин кидир мен. Байырлал-биле, фронтучулар! — деп, сетки-ныгышкынныг ол чугаала



Тожудан гвардейжи ады дивизияның командири Иван Дмитриевич Стрельцовтун үшкү салгалы, 4 хар Виктория Стрельцова.

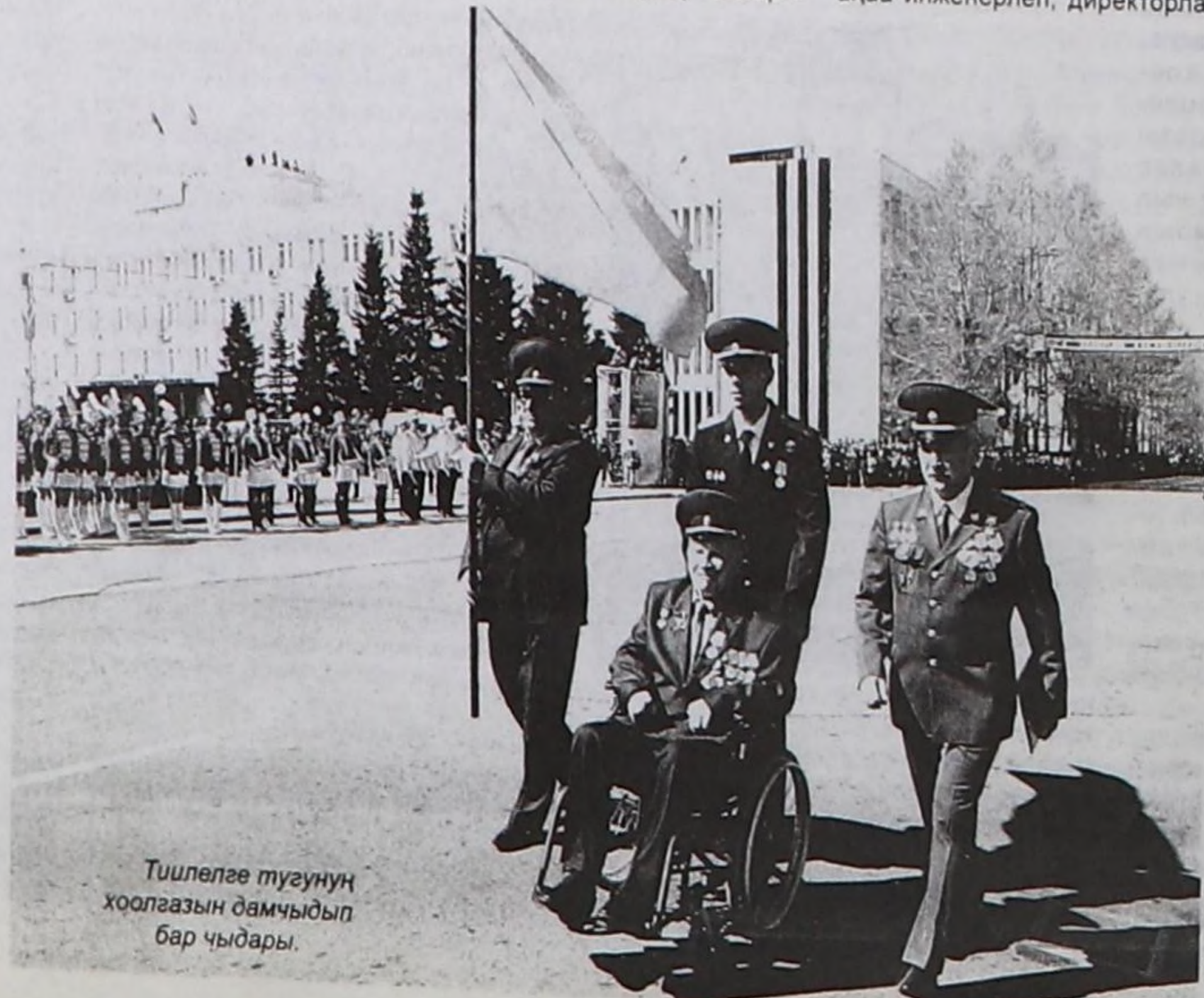
Арат шөлүнүң кол сценасы Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оолга удурткан 1000 эр «Тиилелге хүнү» деп ыр хөйүнүң күүселдези-биле (директор Алла Саратовкина) ыргалган онзагай, кайгамчык болду. Чыган чон, фронтучулар, хоочун уруглар деңге ырлажып, төөгү ырыга улам-на күш кириди.

Москваның шагы-биле татла 10 шакта республиканың чурттакчылары Арат шөлү аскан улуг экранга Кызыл Шөл Тиилелгениң парадының дамчыдылганын көөр аргал болган. Россияның Маадыр РФ-тиң камгалал сайыды, бисте чаңгыс чер-чурттууус Сергей Шойгунуң бүгү чурттуң байыраг парадын удуртуп турарын канчаар-даа аажок чоргаар биле, бедик көдүрлүүшкүн көргөн. Кызыл Шөлге байыраг чыскаалга Тывадан фронтучу Георгий Васильевич Аброос киришкен.

Арат шөлүңгө байырлал Тываның уран чүүлүгтерининиң концерти-биле уламчылап, кезээ дүнеки дээрде чүзүн-баазын оттар чаштап фейерверк-биле доозулган.

Шончалай ХОВАЛЫ

Чингис СААЯ биле автор тырттырган чуруктары.



Тиилелге тугунуң хоолгазын дамчыдып бар чыдары.

«Шынның» аалчызы — Чеди-Хөл кожуун

К.Б.САГААН-ООЛ: «Чедишкинниг чурттаар арга бар»



Карим Байлак-оолович Сагаан-оол — Чеди-Хөл кожуун аалчызының даргазы.

1977 чылда Чаа-Хөл кожуунун Чаа-Хөл суурга төрүттүнген. Томский политехник институтун «Улетпүр энергетиказы» бөлүмүндө үлгүлөп окуган. 2002 чылда дооскаш, Томский университетинде «Кризиске удур башкарылга» программа эзугаар профессионал белеткелди эрткен. 2002-2007 чылдарда Тыва Республиканың Тарифтер албанының специализи, удуртукчузу. 2008-2013 чылдарда республиканың Энергетика болгаш үлөтпүр мыйзын удуртуп турган, 2013 чылдан бээр Чеди-Хөл кожуун аалчызының даргазы.

— Карим Байлак-оолович, аалчылар удуртуп турар Чеди-Хөл кожуунда экономика кайы адыры эң эки хөгжүп турар деп наар силер?

— Бистиң кожуунурус улуг эс кожуннарга хамааржыр, аалчы чонунң ниити саны 8 миң ажыг кижилер. Ооң 3 муң 800-кожууннун төвү Хову-Аксы суурда чурттап турар. Чеди-Хөл кожууннун экономиказының кол танышкыны — көдээ ажал-ады. Бо адырның сайзыралы өскөшүрүлүп шору. Кожуунда 40 ажыг мал-маган бар. Бир эвес аалчы чонунң ниити санынга үлөй санаар болза, кижилер үзүп турар. Алды аттар республиканың муңчу аалчыларының санынче кирген. Алар дээрже Ак-Талдан Андрей Рысолович Бады, Чал-Кежигден Наталья Идам-Сүрүновна Оюн, Егестен Чечен Хүрөң-Дашовна Оюн дээш, оон-даа өскөлөр. Сүт алаазырадыр цехтер бисте ачыла турар, бирээзи — Чал-Кежигде, өскөзи — Ак-Тал суму-да. Саар инектерлиг кижилер арга сүдүн дужаагаш, оон азын ала турар. Ол база чонга өткөмчө. Бо цехтер боттарының алаазырадыр бүдүргөн продукциязын кожуннун социал хан-дыга албан черлеринче кии-рип, кожун төвүндө, суурларда алаш Кызыл хоорайда садыг-ларда садып турар. «Чаңгыс арга» — чаңгыс бүдүрүлгө губернатор төлөвилелиниң шугуму-на эртип турар ярмаркаларның атамал киржикчилери. Чал-Кежигде сүт-бараан фермазы азын продукциязын колдуунда

Кызыл хоорайның садыгларында садып турар.

Малдың уксаазын экижидер талазы-биле ажалды база шуудадыр эгелей бердвис. Чеди-Хөл кожуунда уксаалыг 300 ажыг баш мыйыстыг бода мал бар. Тыва Республиканың Чазааның тускай программасы эзугаар сүткүр уксааның симменталь болгаш эъткүр уксааның герфорд инектерин садып эккелген.

Герфорд инектерни бистиң кожунда Буян Делгер-оолович Оруспай азырап өстүрүп тур. Ажалынга харысалгалыг, эрескежээ бо арат ол инектерни эккелген чылын 25 бызааларны олардан онча-менди ала, Барыин-Хемчик, Сүт-Хөл кожуннарның араттарына дамчыдыр берди. Бурунгу болгаш эрткен чылдарда 40 ажыг бызааларны Чеди-Хөл кожуннун араттары Белек, Нат-Пит-оол, Араптан оларга берген. Ниитизи-биле Буян Оруспай хүлээнип алган инектериниң саны хире мыйыстыг бода малды бут кырынга тургузупту. Ынчангаш амгы үеде эъткүр уксааның мыйыстыг бода малдары Чеди-Хөлдүн 4 коданнарында бар. Уксаалыг малдарны араттар, хууда мал ажал-агайлыг кижилер база садып ала турар.

Элегес талазында сүткүр уксааның симменталь инектериниң санын көвүдөдир эгеледвис. Ында Айдыс Иргит деп малчын күрүнениң дузазы-биле, Чечен Хүрөң-Дашовна Оюн бодунун хууда акаша-хөреңгизин база кириштирип тургаш, сүткүр уксааның инектерин садып алгаш, оларны көвүдөдир азырап өстүрүп эгелээ.

Совет үеде Тываның кол-

хозтар, совхозтарына уксаалыг мал хей турган. Мээң сактырым безин Чаа-Хөлгө сүткүр симменталь уксааның инектериниң үш сүт-бараан фермазы, эъткүр уксааның инектериниң каш-даа коданнары бар турду, бир фермага-ла 1000 ажыг инек. Фермалар сандарап дүжүп, ол инектер кижилерниң холунга барып, оларның-биле уксаажы-дылга ажалын чорутпайн турганындан инектерниң ол уксаазы эстип калган-дыр. Көвүдөдир азырап өстүрүп эгелээ уксаалыг малдар-биле уксаажыдылга ажалын бөгүндөн эгелеп чорутпас болза, чаңгыс коданан үнген мыйыстыг бода малдың ханы баксырап, уксаазы эстип болур. Ону болдурбас ужуруг бис. Бир инектиң өртээ 70-80 муң рубль болгай. Ол ажалды чорудар күзүлдиг, эртем-билии-даа четкир кижилер бисте бар. Вадим Эртине уксаажыдылга ажалын чорудуп эгелээ деп бодунун санал-оналдарын кирип келген. Ону кичээңгейлиг сайгарып көргөш, деткир деп шийтпирледи. Уксаажыдылга талазы-биле тускай эртем-билиги, ажалды херек кырынга чорударына чугула дериг-херексели-даа бар кижилер болду. Аңаа деткимчени шыдаар шааыс-биле көргүзүр бис.

— Шээр малдың өзүлдезинге хамаарыштыр байдал кандыгыл?

— Шээр малдың уксаазын экижидеринче база кичээңгейли санын бис. Амгы үеде Чеди-Хөл кожунда шээр малдың ниити саны совет үениң деңгелинче үнүп кээр чыгаан. Шээр малды сатканын санаваска, оон баш саны бир чылда-ла 9 хуу хире көвүдөп турар. Черле ынчаш, кожунда малдың баш санына хамаарыштыр айтырыг чок, мал бар. Оон алган эът, сүт, дүк дээш, өске-даа чиг-этти болбаазырадырының айтыры чиди-биле тургустунуп келген. Ынчангаш кожунга мал ажалын сайзырадырының дараазында чадазы — оон продукциязын болбаазырадыры хөгжүдери. Ону чоорту шуудадыр, алызы барып, малдың эъди, сүдү, дүгү дээш, мыйыс, дукунга чедир болбаазырадырын чедип алыры чугула. Бо талазы-биле ажал Тыва Республиканың Чазааның деткимчези-биле хөнүп эгелээ деп болур. Сүт продукциязын болбаазырадыры шуудап турар, ам эът продукциязын болбаазырадырынче шыңгызы-биле кирип тур бис. Тываның Чазааның Даргазының 1 миллион рубль грантызын ойнап алган Ак-Тал сумуда Василий Доржул-оолович Серенмаа деп арадыс бар. Ол арадыс Новосибирск хоорайдан контейнер хевирниң колбаса цегин сөөртүп эккелди, 3-4 кижилер ажалдаар. Ону Ак-Талда тургузуп эгелей бердвис, бо чылын шимчедир планныг бис.

Тус черниң чону, хей-ниити чеменилге черлери, социал хандырылганың албан черлери малды хей-биле чемге ажыглааш, а оон сөөгүн үндүр октап турар. Өлгөн малдың сөөгү база бар болгай. Мал сөөгүн болбаазырадыр, оон алган сөөк далганын мал чеминге холуксаа кылдыр ажыглаар аргазын өөренип көрүп тур бис. Ону хөзүн чөмүшчидилгезинге-даа ажыглап болур.

— Часкы чер ажылы эгелээ болгай...

— Чер ажылын алыр чүве

болза, 1500 гектар черде тараа аймаан чылдың-на тарып турар бис. Ниитизи-биле 40 шаа араттар демин кадып алган ажалдап турар. Кижилер бүрүзү трактор, комбайн дээш, өске-даа көдээ ажал-агай техниказын шуптузун садып алыр арга чок болгаш, бир кижиде — комбайн, өске кижиде трактор бар дээн ышкаш, олар ынчаар «колхозтажып» алгаш, ажалдап турар.

Ногаа аймаан тарып өстүрери, ону эки шынарлыг шыгаары, чонга садары, болбаазырадыры кожуннун көдээ ажал-агайының бир кол угланышкыны боор ужуруг. Кожуннун организация бүрүзү ногаа аймаа тарып өстүрүп шөлдүг, аңаа ногаа аймаан доктаамал тарып өстүрүп турарын чедип алыр сорулгалыг бис. Кардынган ногаа шөлдериңиң, ногаа шыгжамырларының ээлерин тодарадыр ажалды чорудуп тур бис. Ногаа аймаан багай шыгаар болза, хамык ажал түңнел чок болганы ол. Ынчангаш кожунда ногаа шыгжамырларын шуптузун кезип көрдүс. Шаанда «Тыва-кобальт» комбинатка хамааржып турган Хову-Аксында 100 тонна ногаа шыгаар шыгжамырны шилип алдыс. Оон дээвири үптеттинген, ханалары арткан. Ону катап тургузары-биле конкурс чарлаан бис. Арат Салим Андреевич Бады конкурсту ойнап алгаш, оон чоогунда черни база бериңер деп турар, аңаа ногаа тарып өстүрүп планныг кижилер. Ону деткип тур бис.

Элегес суурда, Тока аттыг совхозка өнчүзү турган, 1000 тонна ногаа аймаа шыгаар шыгжамыр бар. Ол бүрүнү-биле багай эвес байдалда. Бо шыгжамыр бистиң кожунга улуг, ону ажыгдалга алырын Элегес чоогунда хөмүр-даш кызып ала турар компанияларга сүмелесе кандыгыл деп саналды Тываның Баштыңына кириген мен. Оон документтерин белеткеп эккел дээн. Амгы үеде ол улуг шыгжамырның документтерин белеткеп тур бис.

— Көдээ ажал-агайыдан аңыда, Чеди-Хөл кожуннун хөгжүлдезинге салдарлыг болгу дег өске экономикага угланышкындар дугайында чүнү чугаалап болур силер, Карим Байлак-оолович?

— Чеди-Хөл кожун Таңды сынынң дээң эжелей чыдар кожун-дур. Агаар-бойдузу кончук чараш. Кызыл биле Хову-Аксы аразында асфальтылыг орукту экижидир тудуп турар. Кезек черлер арткан, оларны бо чылын доозар ужуруг бис. Ынчангаш туризмни сайзырадыр байдал Чеди-Хөл кожунда бар деп бодаар мен. Сөөлгү үеде хоорай чурттаачылары кижилер агаар-бойдузу чараш, эки черлерже барыксаар, харын-даа аңаа чурттаксаар апарган. Туризмниң «көдээ туризм» дээр хевирин тыттып келген. Туристер кайы-бир тараачын фермер кижиниң аалына туруп алгаш, чер болгаш мал ажалын сонугурап, аъттыг аян-чорук-даа кылып турар боордур. Эң ылаңгыя көдээ туризмни сайзырадырының аргазы Чеди-Хөл кожунда бар.

Совет Эвилелиниң үезинде Хову-Аксын даг үлөтпүрүнүн хөгжүлдезиниң девискээринге хамаарыштырып турган. Кобальт, никель дээш, стратегтиг ужурудузаны, чурттуң камгалалына, космонавтикага ажыглаар өске-

даа казымал байлактар мында бар. Оларны казып ала, болбаазырадыр болза, келир үеде кожунга, республикага, Россияга-даа ачы-дузын көргүзө бээр. Келир үениң бо чугула айтырынын Тываның Баштыңы, Чазаа кичээңгейде алган. Россияның Эртемнер академиязының Сибирь салбыры Хову-Аксының чоок-кавызында казымал байлактарның курлавырын шинчилеп турар. Ол ажалды 2016 чылга чедир доозуп, казымал байлактарның курлавырының хемчээлин тодарадыр ужуруг. Бо чылын база кожуннун девискээринге ажалдап болурунга чөпшээрел дугайында чагаа-хораазы чедип келди. Улаштыр ажалдаар улус бо.

— 2012-2013 чылдарның кыжын Хову-Аксы суурга одалга төвү үрелгеш, оон уржуктары чайладыр талазы-биле улуг ажалды кылып чоруткан болгай. Амгы үеде байдал кандыгыл?

— Хову-Аксы суурну дүжүп калган «Тывакобальт» комбинаттың чылыдылга төвү 20 ажыг чылдар дургузунда чылыдып келген. Чыл санында ынаар 70 миллион ажыг рубльди үндүрүп, 25-28 тонна хөмүр-дашты одап турган. Чаа одалга төвүн туткан соонда, бир чылда 7-8 тонна хөмүр-дашты одап турар апарган. Электро-энергия чарыгалы база 3-4 катап кызырылган. Улуг чылыдылга төвүңгө 168 кижилер ажалдап турган болза, чаа чылыдылга төвүңдө 58 кижилер ажалдап турар. Чарыгдалдар эвээжээни моон-на илден.

Чылыг талазы-биле айтырылганың 99 хуузу шийтпирлеттинген чүве бо. Чылыгны бажыңнар аразына, харын-даа мырыңай подъездилер аайы-биле өйлээр, гидравлика режимни сагыыр талазы-биле нарын айтырылганы ам-даа арттышаан. Ону амгы үеде шийтпирлеп турар. Хову-Аксында бажыңнар эргижирээн, оларны чылыгларының айтыры база бар. Оон аңгыда чурттаачыларның боттарындан хей чүүл хамааржыр, сонга-хаалганы чылыглап албас болза, база соок боор. Хову-Аксында 67 ыяш бажыңнар бар, олар эргилээн, оларның 26-зынга капитал септелгени чоруткан. Арткан бажыңнарны септээр апар. «Капитал септелге» деп федералдыг программа бар. 2011 чылга чедир аңаа Хову-Аксы кирип турган. Ол чылын чедир шийгээди албайн барганы 400 муң рубль дээш бисти федералдыг программаже кирибейн туруп берген. Программага кирип алыр дээш, хемчеглерни ала тур бис.

Сөөлгү чылдарда Хову-Аксы суурда болгаш Чеди-Хөл кожунда социал-экономика байдаль элээн экижээ деп санап болур. Республиканың чамдык ырак-узак кожуннарына деңгээрге, орук-чирик, Кызыл хоорай болгаш төп кожуннар-биле харылзажырының, Чеди-Хөл кожуннун чыдар чериниң, агаар-бойдузунун байлаа-биле-даа алыр болза, эки чурттап болурунун бүгү аргалары бистиң кожунда бар. Чүгүлө ажалдаар херек. Кым кызымак ажалдап турар-дыр, ол чедишкинниг чурттап чоруур дээрзин үстүңдө аттарын адааным араттарның үлөгери көргүзүп турар-дыр.

Шаңгыр-оол Монгуш чугаалашкан.

“Чаңгыс суур — чаңгыс бүдүрүлгө”

ХЛЕБ — БҮГҮ АЪШ-ЧЕМНИНҢ БАЖЫ

Чеди-Хөл кожууннун чурт-такчы чону садыглардан Ак-Тал сумуунун хлевин бо-ла айтырар, ону аажок чаагайзынар.

«Чаңгыс суур — чаңгыс бүдүрүлгө» губернатор төлөвилелин кожуунга боттандыра-ры-биле Антонина Төкпер-ооловна Самбуу “Күш-ажыл рыногунда дүшкүрлүг байдалды чавырылдырар” деп федералдыг программа таварыштыр 110 муң рубль деткимчени ап, далган былгаар дериг-херексел дээш, өске-даа херек чүүлдерни садып алган. Хлеб быжыар пекарняны боттарының күжү-биле бажының чанында тудуп алган. Ында хлеб быжыар шкафтар, улуг шой паштар дээш шупту дериг-херексел бар болду. Ооң эжин ажада кааптарга, хлебтиң

чаагай чыды дораан-на думчукка келди. Холу чем-зиг хлеб быжырыкчызын Долчамаа Донгаковна Комбу дээр. Ол хүнде 162 хлебти быжырып, кожууннун чурттакчыларын чаагай хлеви-биле өөртүп турар. Ооң өртээ 24 рубль.

Антонина Самбуу кол кичээнгейни хлебтиң шынарынче угландырып турар. Чүге дизе эки шынарылыг, чаагай хлебти садып алыкчы күзелдиги-биле хүннүн-не садып алыксаар болгай. Хлеб быжыраындан аңгыда байырлалдар үезинде база чагыг езугаар кондитер кылыглары: торт, пирожки, булочкаларны быжырып турар. Кышкы үеде

хайындыраырга белен чемнер: манчы, буузаны кылып эгелзэн. Чайгы үеде соодукчу чогу-биле ол болдунмас дээрзин сайгарлыкчы чугаалады.

Пекарнядан чаа быжырган, изии хевээр хлебти ол-ла дораан

Хову-Аксы, Хөлчүк сумуларның уруглар садтарынче, садыгларынче чедирип турар, а Ак-Талда Антонина Төкпер-ооловна садыгны хөлезилеп, бүдүрген барааннарын ында садып-саарып ап турар.



Холу чемзиг Долчамаа Комбу.



Часкы тарылга, ыяш белен үеде, сиден кезилдезинде, чаа аалдарга уруглар дыштанып генде, бүдүрүлгө дүшкүрүп үе эгелээр. Ак-талчылар чайын бажынарынга хайырыларынча база шүүтүп. Ол ынчан чүгле хлебтиң 245-тен өрү быжыар ап. Республиканың суму бүрүзү пекарнялар ажиттынып турар. Кожуун төвүндөн азы өске селдерден артык чарыгдал үндүрүп, хлеб кылыглары сөөртүп орнунга боттун хлеви черлегай, өрте-үнези-даа чийик болуш. Бо бүдүрүлгө кожууннун социалдык экономиктиг хөгжүлдэзинге үлүш киирип турар болгаш улус сайзыраар болзунам!

АДА-ӨГБЕДЕН САЛГАП АЛГАН АЖЫЛ-ИШТЕ

«Хойлуг кижии каас, инектиг кижии тодуг» деп өгбелерниң чечен чугаазында ханы утка-ла бар. Республикага мал бажының санын өстүрер сорулга-биле хуу мал тудуп амыдырап чоруурларның саны чылдан чылче өзүп турар. Оларның бирээзинге Чеди-Хөл кожууннун төвү Хову-Аксы суурдан 14 км Өргү деп черде кыштаглап турар Буян Делгер-оолович, Алефтина Константиновна Оруспайларның салгал дамчаан аныяк малчын өг-бүлөзи хамааржыр. Олар ада-өгбөзүнүн мал-биле хол-башкан ажил-ижин уламчылап, тозан ажыг герефорд уксаалыг инектерин, чүс чылгызын хүр кыштадып, мал-маганын бо хүнге чедир онча-менди малдап чоруур.

Буян, Алефтина Оруспайлар — кайызы-даа уктуг малчыннар. Буянның ада-иези Чеди-Хөл кожууннун мурнакчы малчыннары Делгер-оол Сатович биле Вера Маспын-ооловна Оруспайлар, а Алефтинаның ада-иези Тес-Хем кожууннун билдингир малчыннары Константин Григорьевич биле Мария Дөвүтовна Захаровтар. Ачазының акызы Василий Захаров — чылгычы. Захаровтарның өг-бүлөзи уруунун чанынче көжүп, чымыштыг ажил-ижин Чеди-Хөл кожуунда уламчылап турар. Буян, Алефтина малчын өг-бүлөлөргө төрүттүнген болгаш мал ажылын бичиизинден тура эки билер, кызымак, ажилгыр, эрес-кежээ, амыдыралчы кылдыр өскөннөр. Олар кыш-чай дивес, дыштаныр олут чок, даң адар, дүн дүжер ажил-агый үзүлбес ижинге бердинген.

Аныяктар кудазын арыг агаарлыг, көктүг-шыктыг, чүзүн-баазын өңнүг чечектер шыпкан хевис дег чараш Кызыл-Тей деп черде чайлагга эрттирген. Аңаа олар тыва өгнү тип, бүрүнү-биле тыва эт-сеп-биле дерип,



Оруспайларның өг-бүлөзи.

аът чарыжын, хүрешти база эрттиргеннөр. Өг-бүлө туткаш, эп-найыралдыг чурттап, бот-бодун эки билчип, деткижи, хей мал-маганын өстүрүп, 23 чылче берген. Улуг оглу Чаян — Москвада Россияның күрүнениң гуманитарлыг университетинин сургуулу, уруу Янчен — Хову-Аксы школазының 7-ги классчызы, Саин бо чылын школага өөренир, а хеймери Долаан 5 харлыг. Бичиизинден тура ада-иези уругларын ажил-агыйга, мал-маганга ынак кылдыр өөредип, кижизидип турар.

Малдыг кижии каас, амыдыралы тодуг-догаа, бай-шыырак болур дээр-ле шы. Буян, Алефтина Оруспайлар 30 хире инектерни саап, сүт, өрөмени ап, өске-даа ак чемнерни белеткеп, чоок улузунга чедиштирип, малының артык-

шылдыын садып, акша-хөреңгиге чедирип ап турарлар. Ынчангаш оларның өдзэнде ажил-амыдыралга херек комбайн, трактор, «УАЗ» база даштыкы марканың чийик автомашиналары малчыннарга бараан болурунга кезээде белен. Кыштагда чырык бар, движок доктаамал ажилдап турар.

«Шын» солуннун көктээшкинин дөрде аптара кырында көргөш, иштимде аажок өөрдүм. Республикада байдалды «Шын» солун дамчыштыр билип ап турарын өгнүң херээжен ээзи чугаалады. Малчын өг-бүлө «Сайзырал» көдээ ажил-агый рыногунда кожууннар хүнүнүн делгелгелерин аажок сонуургап, чайын республика деңгелинче үнүп, аңаа киржир күзелин илеретти.

Чүс гектар тараа, сула тарыыр девискээрин долгандыр кажаа-

лаанын, кыштагже бар чыда, эскердим.

Баштайгы чылдарында герефорд уксаалыг инектер төрүп эгелээр, малчыннарга дыка берге турган. «Инектерниң төрзэн соонда эстеңгизин албан мал эмчизинин дузазы-биле кестирер турдус. Бода мал дошкун болгаш кижиден хояр, ынчангаш мыйыстарын шарып, буттарын дужап алгаш, саар. Чогум орус инектерге бодаарга, эмиглери чымчак, саары белен. Бир инектен 7-8 литр сүттү алыр-дыр мен. Инектерни чыл санында кожууннун ветеринария албаны тарылгазын кылып, анализтерин ап, хынап турар. Мал чемин күзүн четчир кылдыр белеткээн бис. Ынчангаш сиден, сула, тараа бо хүнде элзэн арткан» — деп, Алефтина чугаалады.

Оруспайларның хеймер Долаанны өзүп келгеш кым болуш деп айтырамын, ол доораан боданмайн: «Кажаа каш, тараа тарааш, мал-ма өстүрер мен» — деп харытты. Оруспайларның келир өйдө олар бүзүрелдиг салгакчы ол. Алефтинаның чугаалаптары-биле Саин биле Долаан алышкылар — ооң солуттун дузалакчылары. Олар ыяк чарар, печказын одаар, суга инек-мыяа аштаар... «Хүр биле инек-мыяа аштап дажык үр, идер терге болза эки» — деп Долаан немеди. Бичиизинден тура-ла ажил-агыйжы оолдо Чеди-Хөл кожууннун өзүп ор малчыннары болур дээрзин бүзүрел улуг.

Тыва чон аът малын аажык хүндүлээр, аңаа чалбарып. Аът — тыва эр кижинин чарык бас шынчы эжи. Буян Оруспай чүгүрүк, саяк, чыраа, чөлөр аъттарын республика чергелиг ажил-агый чарыштарынга удаа-дараа кириштирип турар.

Малды чылдың дөрт эрттир дефинде дыштаныр шөлзөң кадарарынга чүгле эрес-кежээ кызымак кижилер тааржыр. Малды семиртип кадарары-биле малчын кижии турлаг-хонаштар кезик хонган черинге кажаа-хоразы кылып, өөн өглээр, мал чеминге сиден-ширбиилди белеткээ дээш, ажил-ла хей.

Төрзэн кожуунунга, республикага хей малды өстүрер, чон көдээ ажил-агый продуктуларын эът, сүт-биле хандыра дээш, сеткилдиг, тура-соруктуг ажилдап чоруур аныяк малчыннар Буян, Алефтина Оруспайларның өг-бүлөзине улам холу дыңаа ажилдаарын, ажил-хөдөө бүдүнгүр, чоруу чогуңгур болурун база бедик күш-ажылчы чедиш киннерни күзеп каалынар.

Шончалай ХОВАЛЫ

Авторнун тырттыг чуруктары.

Хову-Аксының №9 профессионал училищези — нарын профессионалларга оолдар, уругларны өөрөдип, оларны үш-ажылчы тура-сорук-биле чалгынналдырып, амыр вес ажил-агыйжы амыды-алче «ужудуп» үндүрүп турар өөрөдилге чери. Эң ылаңгыя мыдырал-чуртталгазының айдалы берге оолдар, уруг-арга бо училище — эртем-илиг болгаш мергежил чедип тырынын, келир үеже дидим зымнын эң баштайгы чада-

Бо училищеге сургуулдар парикмахер ус-шеверинге, ыяш-ус-шевер чүүлдер кылы-нга, костюмнар чурукчузунга, компьютерлерниң программалар икчизинге, сан-чурагайлыг формацияны сайгарарының стери дээш, өске-даа мерге-илдерге амыр үеде өөрөдип барлар.

Бо училищеге чурулга уран улунге, ус-шевер чазанырынга чыккышлыг уруглар өөрөдип бар деп чувени ооң бажыңчы-ре бергеш-ле, кижиле дораан

ИДЕГЕЛДИҢ УЯЗЫ

Профессионал өөрөдилге

эскерип каар — коридорда, ча-даларда аныяк чурукчуларның чу-раан чуруктарын, ыяштан чазаан чараш кылыгларын делгеп каан. Монгуш Күдериң чурааны ыраа-жы Анна Германның, шүлүкчү Александр Пушкинниң портрет-терин, Саяна Салчактың чурааны «Төөгүчү» деп чурукту дээш, өске-даа аныяк чурукчуларның чурук-тарын дыка сонугарга көрдүм. «Төөгүчү» деп чурукта холунда даңзалыг, тыва национал хептиг улуг назы-харлыг кижини бир янзы кылдыр чурааны чурукчу-а-лыс ындындан-на салым-чаян-нын херечилеп турар.

Кончуг берге 1990 чылдар-да директор Анна Николаевна Крисанның билдиги болгаш шудургу удуртталгазының ачызын-да училище сандараашкының шылгалдазын шыдажып эртип, ажилчын мергежилдерге уруглар, оолдарны өөрөдип, оларның мөзү-бүдүжү амыдыралдың бер-

гелеринге шыдамык боор кыл-дыр кижизидип, чагып-сургап, дүрген өскөрлүп турар амгы үеде кандыг профессияга уруг-ларны өөрөдип оларга ажык-тыгыл дээрзин сайгарып турар дээрзин училищениң хоочун башкыларының бирээзи, амгы директор Артыш Чаш-оолдун оралакчысы Маргарита Монгуш чугаалап олурду. Училищениң амыдыралына онзагай болууш-куннар болган 2009, 2010 чылдар-ны Маргарита Лековна чылы-биле сактып чугаалады. Училищеге профессионал өөрөдилгени улам сайзырадырының программасын ажилдап кылгаш, эге профессио-нал өөрөдилге албан черлериниң аразына эки деп санадып, Тыва Республиканың Баштыңы — Чазааның Даргазы Шолбан Кара-оолдун 1 миллион рубль грантызын училище ол чылын ойнап алган. Ол грантының акша-зы-биле өөрөдилге-кижизидилге ажылының материалдыг бааза-зын экижиткен. Башкылар чылы кылдыр чарлаан 2010 чылда Мар-гарита Лековна боду база гран-тыга төлөтүп болганы өөрүнчү.

Хову-Аксының профессионал училищези интернат чергениң өөрөдилге албан черлери-биле сырый ажилдап турар. Эле-гес-Аксы, Черби дээш кадык кошкак уруглар өөрөдип тур-рар республиканың өске-даа школаларының доозукчулары бо училищеге өөрөдип кирип, күрүнениң долу хандырылганын чурттап, ажилчын профессия-ларны чедип ап, ажил-агыйжы чуртталгаже мергежил талазы-биле чогуур белеткелдиг үнүп турарлар.

№ 9 профессионал училище-де өөрөдилге программасының бир онзагай талазы — улуг кижилер безин маңаа ажилчын мер-гежилдерге өөрөдип ап болуру. Өртөктиг кезээки өөрөдилге, ха-лас семинар хевирлиг өөрөдилге программалары база бар. Пен-сия назы-харлыг кижилер безин бо училищеге дааранырынга, парикмахерге өөрөдип алгаш, ол профессиялар аайы-биле хууда ажил-херзэн ажыдып алыр аргалыг. Улуг назынныг кижилерни компьютерге ажыл-дап өөрөдириниң программасын сонугарга турарлар база хөй. 2015-2016 өөрөдилге чылында чазаныкчы, алгы-кештен хеп кылырының технологиязы, ши-номонтаж мастери, садыгжы, контролер-кассирге өөрөдириниң программаларын немей кириерин планнап каан.

Училищениң чедишкынниг ажылдап чоруу доозукчулары, бодунуң өөрөдириниң ат-тарын база Маргарита Леков-на өөрүшкү-биле адап олурду. Олар дээрже Чеди-Хөл кожуунуң администрациязының програм-мизи Евгений Ооржак, кожуунуң өөрөдилге килдизинде компью-терчи Александр Скорослов дээш, өскелер-даа. Башкының өөрөткен өөрөдириниң хөй бол-гаш, чамдызының чүгле аттарын сактыр болду.

Училищениң эң кызымак, эң чедишкынниг доозукчулары улаштыр эртем-билиг, арга-дур-жулга чедип алгаш, училищезин-де башкылап, өөрөдилге мастер-лери бооп ажилдап турарлар. Чижээлээрже, Майя Николаевна



Долаана Салчак биле Сай-Суу Куулар — өзүлүг ус-шеверлер.



Алена Өртөнөй 2000 чылдың доозукчузу. «Коммерциялыг ажил-чорудулга» талазы-биле өөрөдип алгаш, садыгжылап ажилдап турар.



Училищениң ус-шевер сургуулдары.

Серээ, Серик Сарыг-ооловна Чыртакпан олар профессиязының аайы-биле өөрөдилге мастерлеп, боттарының арга-дуржугазын сургуулдарга дамчыдып берип турарлар.

Училищениң база бир доо-зукчузу Рита Намзорук Тываның күрүне университетиниң матема-тика-информатика факультетин дооскаш, училищеге ажилдаар

күзелин илередип турар.

Училищениң кол күжү — ооң башкыларының, өөрөдилге мастерлериниң бедик билии болгаш оларны аныяк-өскөнге дамчыдып бээр дээн күзели, училищениң байлаа — ооң кызы-мак өөрөдириниң, чедишкын-ниг доозукчулары.

Шаңгыр-оол МОНГУШ арынны белеткээн.



Училищениң 1994 чылда доозукчузу Клара Биче-оол. «Коммер-циялыг тургузууларның бухгалтери» мергежилди училищеге иңгээдип алгаш, чедишкынниг ажилдап чоруу, амгы үеде Хову-Аксы суурнуң администрациязының удуртукчузу.



Келир үениң костюм талазы-биле чурукчузу Сылдыс Сазан-оол.

ЧЕЛЭЭШТЕЛГЕН ЧЕДИ-ХӨЛДӨ ЧЕЧЕН СӨСТҮН ДЭЭЖИЗИ

Республиканың кожуннарына Чогаал чылын база улусчу езу-чаңчылдар чылын уткаан байырлыг хемчеглер болуп эрт-килзэн. Чеди-Хөл кожунунуң Кодур-оол Оюн аттыг ном саңының ажилдакчылары эрткен айда Чогаал чылын онзагайы-биле уткуп алганнар. Байырлыг кезээни кожун чагыргазының даргазы Карим Байлаң-оолович Сагаан-оол айткан, орус-тыва чогаалчыларның үе-биле шылгаттыңан өлүм чок чогаалдарына эрткен, амгы үениң кижилери, аныяк-өскени өөренип, чаагай чаңчылдарга кижизиттинип чорурун демдеглээн. Чеди-Хөл кожун Россия-биле Тываның демнежилгезиниң 100 чыл оюн багай эвес көргүзүлгө-биле уткаанын, өөредилгеде, мал ажылы дээш ажил-агыйның кайы-даа хевирлеринде чедишкенин ажилдап чоруур мурнакчылар бар дээрзин кожунунуң удуртукчузу чугаалады. Шынап-ла, дарганың илет-келинде ышкыш, Чеди-Хөл канчап-даа барбаан, арат-чону ажил-иште, эмнелге, уруглар садтары, школалар, клуб, библиотекалар ажилдап турар. Бажыңнарына кирип, батареяларын-даа тудуп көрдүм, изиг. Улуг оруктан Сайлыгке кирип орда аныяктарга деп чаа туттунган бажыңнар база бар чорду.

Чогаал кезээниң база бир онзагай талазы — кожунунуң чогаалга салым-чаяаның сураглыг кижилери-биле ужуражылганы эрттирип, сценаже чалап, ак кадарны сунмушаан, чечек берип, хүндүлзэни болур. Оларның аразында шүлүктери ырлар апарган хоочун-даа, аныяк-даа шүлүкчүлөр бар: Олег Мижит-оол, Василий Донгак, Маадыр Кыргыс, Нелля Көк-оол, Маадыр Агы болгаш Тамара Шигжал олар-дыр. Школаның өөреникчилериниң ук кезээ-

Олег Донгакович Мижит-оол — «Ыры-шүлүүм ындыны» деп ырлар, шүлүктөр номуңуң автору. Ойнап өскөн чурту Чодураа дугайында «Чоргааралым өшпес оду», «Чеди-Хөлүм», «Торгалыг төрелдерим», шүлүкчүлөр Алексей Бегзин-оолдун, Олег Сувакиттин, Кара-оол Натлий-оолдун дээш, өскелериниң-даа сөстөрүнө чогааткан чараш, баштак ырлары чон ортузунда тарай берген. Амылыг бо өртемчейге кижилер болуп төрүттүнген назынында амыдыралчы туружун, эскериглерин, сагыш-сеткилин ыры-шүлүккө илередип, чуртталганы, чер-чуртун, чонун алгап чоруур авторларның бирээзи.

ОКТАВАҢАР

Чайгы шагда чылыг, чырык
магалыг боор,
Чалыы чорда чиик адак көрүштүг-даа.
Ынчалза-даа ырма сынчыг
кырыыр назын
Ындыг кончуг ырак эвес, ыяап келир.
Шалкан аъттың шаа төнүп могааны дег,
Шагыраанда шала муңгак
боданы бээр.

Саарлып баткан чалгыларның
самнааны дег,
Саарзыкталган саймааралын
сөглөксей бээр.
Серге кежи селик чоорган элп каарга,
Септеп чадааш, карак ажит
октап болгай.
Адаа аартап, ажы-даа чок
чөнзэн-дир дээш,
Авыралдыг кырганның октаваңар!

УРУУМ УРУУ

Ажылдааштың келиримге
Амырааштың өрү шурап,
Ужа-тура атпаңайнып,
Уткуй келир уруум уруу.
Ачам хөөкүй аштаан дээнзиг
Аяндан чем узуп алгаш,

Аксымче кээп суга-ла бээр
Ашкырыкчы уруум уруу.
Амдыгааштан сагыш човап,
Ажаанзырап азырай бээр
Акшый берген назынымда
Аксым-кежи уруум уруу.

Василий Донгак — «Ужарланган Улуг-Хемим, Челээштелген Чеди-Хөлүм» деп шүлүктөр номуңуң автору. Чеди-Хөл кожунунуң ыдыктары — сүлде демдек, тук, ыдык ырызын чогааткан. Тыва чонунуң чаагай чаңчылдарын аныяктарга дамчыдып, төөгүдө балалбас исти арттырган алдарлыг кижилер дугайында солун чүүлдерни чыып бижип чоруур автор.

АРЗЫЛАҢ МӨГӨ

Күштүглерниң аразындан
Хүрешкештиң шүглүп чордун.
Ачыр-дачыр тутчуп тургаш,
«ТАР-Арзылаңы» деп атты алдың.
Эки турачы эскадроннуң хайгылынга
Эзир куш дег дивидедир шүүргедедип,
Эрес, дидим маадырлыг тулчул чордун,
Эргим өгбөм, Арзылаң мөге,
Доңгак оглу.
Хайгыл бөлүк «дыл» тудар даалгалыг,

Караңгыда дайынның ижээниге
Арзылаң мөге адын сыкпаан, араатанны
Алгырап чай чок, катая каккаш,
хүлүп алган.
Довадор генералдың дивизиязынга
Деражно, Ровно, Будапешт,
Венгрия дээш
Тыва аъттыг эскадроннуң хартыгалары
Коргуш чокка хостапканы
чоргааранчыг.

ЙӨРЭЭЛ СӨС

Энерелдиг Эне-Сайым, чалгы-ла.
Тооруктуг долгай Таңдым, беде-ле.

Чечектелген Чеди-Хөлүм, байы-ла.
Челээштелген черим-чуртум, алдаржы-ла!

Маадыр Март-оолович Кыргыс — «Эчис сору» деп шүлүк номуңуң автору. «Чааты хемим», «Дуңмам», «Чаңгысклассчым» деп баштайгы шүлүк «Тываның аныяктары», «Улуг-Хем» солунунга, 2012 чылда «Улуг-Хем» чогаал альманагына «Эрзинимге чоргааралым», «Чагытайым», «Чалалга» шүлүктери чырыкче үнгөн. Аныяк шүлүкчүнүң «Дүнеки Шагаан-Арыг», «Эчис сору» деп шүлүктери чонунуң ынак ырлары апарган.

МУРНУҢАРГА МӨГӨЕР МЕН

Төөгүнүң балаттынмас арыннары
Дөртөн бир чыл кажанда-даа
уттундурбас.
Төрзэн Тывам оглу-кызы Кызыл Шериг
Дөгереги бүгү күжүн мөөңнөп турган.
Эки тура сору-биле дайындыва
Аш-чөмүн, эт-кежин, көвей малын,

Экер-эрес маадырларын, ажы-төлү
Аъткарыпкыш, уткуп албаан иелер
Шак бо сөстөр чаңгылаңып дыңнап
Чалыы чүрээм дыңзыг-дыңзыг
сога бээр-дү
Шаа барып, эки үе келгени дээш
Чүс-даа катап мурнуңарга мөгөөр мен

ЧОГААЛЧЫЛАР ДЕЛЕГЕЙИ

Көвей ыры-шүлүк бижип бараалгаткан,
Көрүнүктө чайнаан ышкыш
салым-чолдуг,
Көжөгелей дистинчипкен арга-дагыг,
Көккүр дээрлиг Тывавыстың
төлдери бис.
Угаан-бодал саймаараткан
чараш сөстөр
Угулзалай баткан хээ дег үзүктөлбөс,

Угу-дөзү буруңгуда өгбелерниң
Углап-баштаан чаяалгазын
салгап чор
«Чону — чоорган, хөйү — хөйлен»
дигени
Чонум-хөйүм аразында чурттап чор
Човаг билбес демир-үжүүн холдап
сал
Чогаалчылар делегейин бараалгат

Нелля Аралдыевна Көк-оол Сүт-Хөлдүн Ишкин чурттуг. 1983 чылда Алекс Көк-оол-биле өг-бүлө туткаш, Аян, Арсен дээр оолдарлыг боор аас-кежи болганнар. Нелля Аралдыевна хөй чылдар дургузунда Ак-Тал суурнуң көдээ Кул бажыңына ажилдап келген. «Төрзэн черим» деп шүлүктөр чыындызының автору.

ИШКИН СУУРУМ

Чазың, күзүн чанган куштар
көрүп каанда,
Сакпаам адаа ажыш кылдыр
саргып келир.
Талыгырда бедик даглар дуглап алган
Төрзэн суурум Ишкинимни
сактып кээр мен.
Өрү дээрде ушкан куштар
көрүп каанда,

Өзүм-баарым ажып, саргып,
аарып кел
Өңгүр чараш, бедик даглар
дуглап ал
Өскөн суурум Ишкинимни
сактып кээр
Чүрээмге чок меңээ эргим
шак ол суу
Чүлүг куш дег чашкы үем ында арт

Маадыр-оол Ховалыгович Агы — «Чуртталгамның демдегели» шүлүктөр номуңуң автору. Өөнүң ишти Екатерина Донгаковна-биле — өөредилгезиниң болгаш күш-ажылдың хоочуннары. Ак-Тал суурнуң хүндүлүг чакчылары. Олар беш ажы-төлдү: ийи оолду, үш кысты өстүрүп кижизиткен бо уйнуктарының ынак кырган-авазы, кырган-ачазы.

АК-ТАЛ ЧҮДЕН ЭГЕЛЭЭНИЛ?

Аржаан суглуг тайгалардан,
Айыраң каас чечектерден,
Амыдырал чаяакчызы
Ажыл-ишчи чонувустан.
Ажы-Кара, Бестиг-Кара чайлаглардан,
Аалдар турлаа Баян-Тала, Чаламадан,
Базырыгдан, Сузугудан, Могайымдан,
Баштак чаңыг, төрөлзирек
Доңгактардан.
Ак-Тал чүдөн эгелээнил?
Алдан бирге хүрежи бээр мөгелерден,

Ажык черге чарыштырар аъттарын
Аймак-төрөл аайы-биле чурттап
чор
Алды-үстүү чайлаглардан,
кыштаглардан
Аңнар, куштар турлаа болган
эзимнерден
Сула чаңнаар, суук чаштыг
кыстарында
Суурга кээп турумчуй бээр күдээлерден
Алыс топтуг аажы-чаңныг чонувустан

ӨСКӨН СУУРУМ ЭРГИЙ КӨРГЕШ...

Амыдырал-чуртталганың аайы-биле
Айлар-чылдар улай-улай эртип туру.
Өскөн суурум Арыг-Бажын эргип келгеш,
Өөрүшкү-муңгаралды көрүп ор мен.
Ада-ием казанааның орнун көргөш,
Ала чайгаар ишти-хөңнүм
кударай бээр.
Куруг черде бажың-балгат орну көргөш,

Кударалым-муңгаралым куттулуп кел
Харамдыгып, эргий көрүп
муңгарааш-да
Хайыралдыг, эргим суурум
бактавас мен
Эдеришкен эжим-өөрүм, чуртташтар
Эгин кожа чорзуннар деп
күзээр-дир мен

Тамара Викторовна Шигжал Тес-Хемниң Хөл-Өөжү деп черге төрүттүнгөн. Дээди эртемниг күш-культура башкызы, ниити башкы стажы 46 чыл. Күш-ажылдың хоочуну Тамара Викторовна — Тыва Республиканың алдарлыг ажилдакчызы, РФ-тин болгаш ТР-ниң күш-культура болгаш спорттун тергенини, РФ-тин өөредилгезиниң хүндүлүг ажилдакчызы дээш, оон-даа өске шаңналдарның төлөө эдилекчизи. «Спорт — сүзүм, ырым, шүлүүм» деп шүлүктөр чыындызы — автору баштайгы ному.

ООЛДАРЫМГА

Эктиң бедик, хөрзэн делгем,
Эрзиг, омак, шынчы сөстүг,
Эрес-дидим, ажилгыр сен,
Эр мөзү сенде сиңген.
Бергелерге торулбайн,
Белен черле дүжүп бербе.
Бедиктерже шургуп үнгөш,
Бедик атка төлөтпег сен.

Чазык-чаагай шырай-арның
Чүректерни доюлдурган.
Алган эжиң даянгыгы
Ажы-төлдүн адазы сен.
Амыр-тайбың чуртталга дээш,
Ада-чуртту камгалаар сен.
Төрзэн чериң, төрөл чонуң
Төөгүзүн алдаржыт-ла!

Улуг Тиилелгениң 70 чылынга

ВЕРА БАЙЛАК АТТЫГ ШКОЛА

Чөөн-Хемчик кожуунунун төвү Чадаана кирип кээрге-ле, Улуг-Дагның ээнде хоорай кыдыында дөрт ийи ак бажыңнар көстүп келир. Ол адаана хоорайның 4 дугаар ортумак колазы-дыр. Школаның турар чери чың чуңгулап, хаактаарыңа, а ийин чиик атлетика, футбол ойнаа-рыңа дыка эптиг черде турар. 1992-жылда тургустунган школада амгы-де 241 өөреникчи өөренип, 26 башкы чылдап турар. Ук школаның бааза-нда «Челээш» уруглар сады база чыттыңган, ында 4 бөлүктө школа-сы четпез 100 чаштар барып турар. Ада-чурттуң Улуг дайынынга илелгениң 70 чылының бүдүүзүндө, 7-де Чадаананың №4 ортумак шко-лынга тыва эки турачы, фронтучу, маа-р ие, Чөөн-Хемчик кожуунунун муңчу-лчыны Вера Чүлдүмовна Байлактың-ын тыпсыр байырлал эрткен. Аңаа-нын өөредилге болгаш эртем сайы-КА.Бичелдей, Чөөн-Хемчик кожуун-гыргазының даргазы Б.Н.Монгуш, Байлактың ажи-төлү, төрөлдери, шылар, ада-иелер база өөреникчилер ишкен.

— 2015 юбилейлиг чыл бистиң шко-выска онзагай чыл болган. Бистиң чыс чер-чурттуувус, фронтучу Вера йлактың адын школавыска тыпсыры-рге улуг чоргаарал, харыскалга-дыр. адырлыг кырган-ававыс 2 чыл ишти-бистиң аравыста чок-даа болза, ооң-рык адын утпайн, сактып чоруур бис деп, чылыг сөстөр-биле башкарыкчы-ырлалды ажыткан.

— Бо турар өөреникчилер ышкаш,-ысканның 8 чыл школазынга бичии-так тургаш, чыскаалга турганымны-тып тур мен. Кижилер бүрүзүнүн оруу-ж. Силер хоорай школазында өөренип-ар аас-кежиктиг-дир силер. Школаны-а Байлактың ады-биле адап турары-агай-дыр, чүгле адын эдилээри звес, атка тепелтиг болурун чедип алыр-ер. Ол атты оскунуп, борлоп болбас. адырывыс В.Байлактың адынга ту-жааткан школага өөренири — улуг-гаарал-дыр» — деп, Каадыр-оол-челдей чугаалааш, ТР-ниң Чазак-газының байыр чедиришикин дам-каш, школага 130 муң рубльге спортчу-иг-херексел садып алыр сертификат-тывыска. Сайыт бодунун мурнундан-уку Леонид Уржуктуң Шолбан Кара-Тбиле Сергей Шойгуну чураан чуруун-нээн. ТР-ниң Өөредилге болгаш эртем-чызының Хүндүлел бижиктери-биле-эн-Хемчик кожуунунун уругларның-рт школазының тренерлери Розина-ртак-ооловна Күжүгет биле Григорий-ндуй-оолович Кара-Салды башкы-ылынга үре-түнелдиг, чедишкенин-ялы дээш шаңнаан. «Тываның кай-чык кижилеринин амыдыралы» деп



Вера Байлактың уруу Светлана Сарыгларовна.

3 томнуг номну школаның ном саңыңа белекке берген.

Вера Байлактың уруглары Светлана Сарыгларовна биле Чечекей Сарыгларовна: «Ававыс «кыры шимчээрге, хырын тодар» деп бодалды дыка үнелеп чораан. Бистиң аравыста салгалдарында ажил кылып билбес кижилер-даа чок. Хоорайда-даа чурттап чоруур салгалдары көдээ амыдыралдың ажил-ижин шуптузун кылып билер. Аныктарга келир үеде амыдыраары белек болур. Ол бодунга база биске дыка негелделиг чораан. 10 ажи-төлүн бут кырынга тургузуп, шуп-тузун эртем-билигге чедирип каан. Бо школага аравыстың адын тывыскаанынга өөрүп тур бис. Чүге дээрге ооң ады кезээ мөңгөде дириг артар» — деп чылыг сөстөрни чугаалаан.

Школаның дөрүндө ханада Вера Байлактың чуруун сиилбээн мемориал-дыг самбыраны ТР-ниң өөредилге болгаш эртем сайыды КА.Бичелдей, школаның директору К.О.Куулар, фронтучунун уруглары кызыл кожааны кезип, байыр-лыг байдалга ажыткан. Дараазында чалаттырган аалчылар байыр чедирип, фронтучу өгбенин дугайында сактыш-кыннарны, чылыг сөстөрни чугаалап, школага суй белектерни сөңнээн.

Бүгү чоннун хүндүткелин чаалап алган, Арат-чону алгап-йөрзөп,

мактап арткан,

Алдар-аттыг өгбөвистиң адын алыр Аас-кежик бөгүн биске таварышкан.

Хөй-хөй чылдар ушкан куш дөг

шуушса-даа,

Төөгүге уттундурбас маадыр өгбө Ажи-төлгө үлөгер бооп мөңгө артар, А бис ону базым санай сактып чоруул.

Школаның танцы бөлгүмүнүн өөреникчилери «Тулчушкунче бурун-гаар!», «Тиилелгениң марыжы» деп танцыларын, Вера Байлактың уругла-рынга тураскааткан «Авай» деп ырыны, «Не плачь, женщины!» деп шүлүктү номчуп, солун концертин чыылган чонга бараалгаткан.

Алдынай СОЯН.

В.МОНГУШТУҢ тырттырган чурук-тары.

СОЛДАТ КАДЫК — АРБАТ ШӨЛҮНДЕ

Май 9-та найысылалдың төп көзүндө Арбат шөлүңгө ТР-ниң Өг-бүлө болгаш уруглар херектеринин та-лазы-биле агентилели биле Кызылдың Өг-бүлө болгаш ие-чашка дуза чедирер төвү демнешип, көжүп чоруур кухняны организаастаан.

Чылда чүгле Тиилелге хүнүндө республиканың чурт-такчы чону дайын үезинин амданныг гречка биле эът хо-лаан база арбай каржаныңдан кадыктарын узун оочурну оочурлааш, албан-биле чи-ри чаңыл болу берген. Сол-дат кадыкты анык-өскөн аажок сонургаан. Ол хүн кижилер бүрүзү фронтучу сол-дат кырган-авалар, кырган-ачаларывыска чоок болуп турганывыстың демдээ-дир.

Ада-чурттуң Улуг дайынының хоочун-нары ол үениң кадыын аажок амданныг, тодуг турган болгаш оларга дайзыннар-биле коргуш-сыныш чок тулчур күштү берип турганын чылы-биле сактып чугаалаар. Мен база хоочуннарның сөстөрине кат-чып, солдат кадыкты амзап, ооң чаагайын магададым.



Лилия Оржак чаагай кадыкты тавакче каап тур.

Ол-ла хүн ТР-ниң Күш-ажыл болгаш социал политика яамызы «Алдын-Доос» ресторанынче 140 дайын хоочуннарын байырлыг шайлаашкынче чалаан. Тываның Баштыңы Шолбан Кара-оол оларга байыр чедирип, чылыг-чаагай күзээшкенинни чугаалаан.

Шончалай ХОВАЛЫГ.

Авторнун тырттырган чуруу.

«БИСТИҢ УЛУГ ТИИЛЕЛГЕВИС»



Бүгү-россияның «Дайынчы акы-дуңмалышкы» организациязы Тиилелгениң 70 чылынга таварыштыр «Бистиң улуг тиилелгевис» деп хөй-ниити-патриотчу төлөвилелдин авто-чарыжын эрттирген.

Бистиң республикага бо төлөвилелди «Дайынчы акы-дуңмалышкы» организа-цияның Тывада салбырының удуртукчузу Сергек Шактар, Афганистан дайынының хоочуннар эвилелин дугайы Леонид Кара-оол, ТР-ниң Улусчу чогаалдыг бол-гаш дыштанылга төвүнүн директору Нелля Күдерек база афганчылар, республиканың кадет школазының өөреникчилери авто-чарышка киришкен. Оларны-биле кады «демир аъттарлыг» байкерлер Юрий Ильяшевич биле Михаил Космынин база чорааннар. Авточарыштың кокла орукчуга-жы найысылалдан үнгөш, Тываның барыын кожууннарын эргип кеззэн.

Май 2. Кызылдан үнгөн авточарыш Шагаан-Арыг хоорайга келген. Улуг-Хем ко-жуун чагыргазының даргазы Мерген Анай-оол баштаан төлээлер авточарыштың кир-жикчилерин «Тиилелге шөлүңгө» уткуп ал-ган. Аңаа бичии чаштар, Шагаан-Арыгның гимназия школазының өөреникчилери чаңгыс аай шериг хептерлиг чыскаалган. Дайын киржикчилеринин тураскаалынга чыылган мөгейикчилерге «Терпсихора» бичии уруглар ансамблин дөсөнчүлөрү шериг-патриотчу көргүзүгү бараалгаткан. Авточарыштың киржикчилери улуг-хем-чилер-биле кады байырлыг чыскаалга сактышкынның мөгейин кылгаш, байыр-лашкаш, улаштыр Арыг-Үзүү суурже оруун уламчылаан.

Авточарыштың киржикчилери Арыг-Үзүү школазынга чурттакчылар-биле байырлыг ужуражылганы эрттирген база оларның афганчы эштери Игорь Солдуп биле Гера Балчыйның чырык адынга тураскаал самбыраның ажиышкынын кылган. Эп келбээн афганчы Гера Очуровичинин 76 харлыг авазы Оюу Кустун-оол оглунун дугайында сактышкынны чугаалап, аф-ганчыларга мөгейип келгени дээш өөрүп четтиргенин илереткен. Школаның дирек-тору Саян Аир-Санаа шериг-патриотчу кижизидилгеге үлүг-хуузу кирип чоруур авточарыштың киржикчилеринин ажи-лын уруглар кижизидилгезинге онзалап демдеглээн. Суму чагыргазының даргазы Эрес Мандан-оол моон-даа соңгаар кады ажилдаарын күззэн. Байырлыг хемчегге школаның өөреникчилери аалчыларга танцы-самны бараалгаткан. Школаның бо чылгы доозукчузу Чаяна Солдуг орус дылга шүлүктү карааның чажын чодуп тургаш чугаалааны хамыктың сеткилин хөлзеткен. Оон ыңай 6 харлыг Белек Шожут дайын дугайында шүлүүн тергип эки чугаалаан. Суурнун чурттакчылары келген аалчы-ларынга өөрүп четтиргенин илереткеш, байырлашкан.

Авточарыштың киржикчилери Чаа-Хөл, Чадаана, Суг-Ахсы, Тээли, Ак-Довурак, Чыраа-Бажын таварааш, май 5-те найы-сылалга эпп келген.

Тиилелгениң 70 чылынга таварыштыр афганчыларның эрттирип турар авто-чарыжы төвүнүн уттундурбасарны болуп артар.

Анисья ТЮЛЮШ.

Авторнун тырттырган чуруу.



«СЕТКИМИНИ МАЛ АЖЫЛЫ ИШТЕВИШААН...»

Мээң ачам, авам күш-ажылчы чылдарының кол нуруузу Тыва Арат Республиканың (ТАР) чылдарында чурттап эрттирген болгаш хуу өнүлүг чурттап чорааннар. Оларның шээр малы үш чүстен, мыйыстыг бода малы дөртөндөн кудулавайн чораан.

Мен билип кээримге-ле, мал аразына өзүп келген мен. Шаандагы тывалар чайгы үеде хойну эртен эрте одарже үндүрүпкеш, биче дүш турда хавырып эккеп, саар турган болгай. Ындыг үе-ле турганы ол боор, авам биле угбам хой сагган, угбам калчан-кара өшкүнү стаканга саггаш, меңээ тутсуп бээр, хойлар аразына ижип кылаштап турганымын шокараңнадыр сактырдыр мен.

Беш, алды харлыг тургаш, хойнуң дүштеки саалдазына чедир аал чоогунга хураганнар дозуп, кадарар турдум. Хойнуң дүштеки саалдазы доостурга, хураганнарын каткаш, одарже үндүрүптерге, хой кадарган акымын эдерип чоруп-ла каар мен. Чеди, сес харлыгымдан эгелээш чайладыр хой кадарар, кыштадыр школага өөренир, ынчалдыр-ла өзүп келдим.

Күш-ажылчы чылдарымын «социализм» чылдарында ажилдап, чурттап эрттирдим. Ол чылдарда кожуннарны районнар дээр турган чүве.

Хүндүлүг дыштанылгаче үнгүже мал ажылына ажилдап, чурттап чордум. Ынчангаш малдың назы-харын-даа, арган-семизин-даа эндевес апарган мен. Эрзин районга чээрби беш чыл ишинде удуртулгасына ажилдадым. Ол районнуң чер-девискээри мал өстүреринге чаяаттыган оран чүве. Карак четпес, калбак-делгем ховулар-даа ында-ла, кадар ойттуг мээстер-даа ында-ла. Калбак-делгем хемнер уну-даа ында-ла.

Мен маңаа Эрзинниң мал ажылына «эртемден» малчыннарының үлегер-дуржулганын чырыдарын күзей-дир мен. Мен оларны мал ажылының «эртемденнери» деп санаар мен.

Олар кымнарыл дээрге: Орус Намдал, Санчы Бадарчы, Сал Чыргал, Хорлуу Очур-Хөө, Сүрүң Дамдын, Ким Кыныраа, Бырат Буду, Бадыраа Дома, Шарап Сидоо, Чигжит Кыргыс, Сергей Мижит, Самбу Дандаа, Акмаа Дамчай, Алдын-оол Соян дээш, оон-даа өскелер.

Бо даңзыда чүгле мурнакчы хойжуларның аттары кирген. Ол чылдарда Эрзинниң чону мыйыстыг бода малга кичээнгеи кош-как турганын эскерген мен.

Мыйыстыг бода малга таарымчалыг доңмас, кара сугларлыг, терең, өлөң сизинниг, хат-салгын, сырындан чаптактары арга-арыгы Эрзин-Тестиң, Нарының делгем хемнер уннары бар турда-ла, мыйыстыг бода малды ховуларга кыштадыр турдулар.

Ооң уламындан Эрзинде мыйыстыг бода малдың баш саны ол чылдарда эвээш турган. Ол талазы-биле суртаал ажылы чоруттунуп турган-даа болза, эчизинге чедирбейн турувуста-ла үе-шаг өскерлип калган.

Мал ажылына онзагай чүүл — кыштаглаашкын. Малдың өзүлдизи-даа, шынар талазы-биле сайзыралы-даа кыштаглаашкынны бедик деңгелге

эрттиреринден кол хамааржыр. Кыштаглаашкынга белеткел ажылы малдың чайгы семиртилгезинден эгелээр. Шаанда мен бичи чоруур шаамда Дорзук Бошка дээр шолалыг Бадыйжык дээр кырган-ачай ачам суг-биле кожа-хелбээ чурттап чордулар. Ол кырган-ачай май айдан эгелээш-ле, өөн бузуп шыгжап каапкаш, шуваланчызы-биле иелээ майгынныг көшкеш, чоруптарлар. Олар ырадыр база көшпестер, он километр хире көшкеш-ле, доктаап алырлар. Көшкеш, хонган черинге он шаа хонгаш-ла, көшкеш, чоруптарлар. Шак-ла ынчалдыр чайладыр көжүп чайлаар кырганнар чүве.

Дорзук-Бошка кырган-ачайның чугаалап олурганын дыңнаан мен.

— Чаа черге көжүп хонуп алырга, малдың хей-ады көдүрлүп, сонуггалы бедир боор чүве. Мал чивээн, бүдүн сизинниг черниң сизининиң хоолузу бедик болур. Хей көшкен тудум, малдың семирери карака-ла илден. Чүгле хумуң-сава дажыглап кылаштаар дээш, шуваланчым харын ара бээр чорду — деп баштактанып оран чүве.

Олаа кавының чону Дорзук-Бошканың малының семиртилгези өске аалдарынындан дыка ылгалдыг дижип чугаалажыр чүве.

Эрзинниң хойжулары чайгы үеде чечек-чимистиг, сериин тайгаларже көжүп үнгүлей бээрлер. Аңаа баргаш, чайладыр одар солуп, көжүп чайлааш, малын семиртип аарлар. Олар тайгаларга чайлап турда күзеглериниң, одар-белчирииниң ойт-сигени четчип, быжып чаарттына берген турар.

Мурнакчы хойжуларның хойну одарладыр кадарары база тускай чурумнуг. Кодан хойну одарже үндүрерде, маңаштырып, дүрген сүрүп болбас. Одарына таваар чедиргеш, доктаадып ойткарар. Одарына ойттап чораан коданны хөлүн эрттир тарадып болбас. Беле хавырып база болбас. Доктаап ойттай берген шөлүнүң сизини төнгүжеге ойткарарын кызыдар. Дараазында хун ойткарып каапкан черинге улаштыр чаа одарже кириер.

Тайгаларга сериендеп, күс тыныжы кээп турда, хойжулар күзеглеринче көжүп кирерлер.

Оларның күзээр хонаштары иемдик чоога эри черлерге турар. Күскү семис хой орту черге чыдарга тыныштаар, човууртаар. Ынчангаш хойлар, чоога эринге өрү баштанып алгаш, чыдарлар. Хойлар боттары-ла ынчаар чаңгыгып калган боор чүве.

Күзеглерге кээр, хойнуң семирери улам күштелир. Ынчангаш күскү семис хойну одарже үндүрерде, эртен боттары туруп кылаштажы бээр, одарже үндүрер. Оларны далаштырып, сүрүп болбас, деридип, күжү сенип баксырай бээр. Одардан кириерде база олар боттарының тавы-биле чоруур ужурулур.

Күскү семис малга (кандыг-даа малга) дус, кужур, суг хөйү-биле негеттинер. Ылаңгыя күскү үеде кандыг-даа мал чашпан бажы чириинге ынак. Чашпан бажы ажыг болгай. Ынчангаш кандыг-даа мал суксаар, кужурураар. Аргалыг-ла болза, малга кужур чирткени эки. Кужурда хөй янзы бүдүмелдер бар. Кужур кан-

дыг-даа малга дыка хоолулуг. Ол дээрже байдустуң чаяалгазы-дыр.

Күс дүжүп кээр, малчыннарының чымыштыг ажыл-ижи — өдек-кыштаг белеткели.

Эрзинниң малчыннарының кыштаглары, хат-шуургандан, салгын-сырындан чаптактыг черлерде кылдырган. Кодан кажаазының иштинге, кышкы муңгаш кажааның серизиниң адаанга кышкы хуннун херели хунзедир дээр турар кылдыр кылып алыр.

Салгын-сырын, хат келир талазына муңгаш кажааның арты, дөр талазы турар. Кышкы мал кажааларының ханаларын соок кирбес кылдыр ыяк чылыглаар. Дээвириин хөлүн эрттир чылыглап болбас.

Кышкы мал кажаазы хөлүн эрттир чылыг боорга, дүне хөй мал тыныжына изээш, шыгып дамдылаар. Чылыг кажаага хонган мал изиргенип деридер. Дерлиг мал одарже үнгөш, дери дошталып, доңа бээр. Малды хаарып кааптар, доңган мал арып чудаар. Кышкы мал кажаазының адаа, малдың чыдар чери доңмас, эриг турар болза-ла, ажырбас. Кышкы мал кажаазы хөлүн эрттир чылыг звес, сериин турар ужурулур.

Мыйыстыг бода малдың адаанга дөжек кылдыр чүгле инек өдээ тааржыр. Инек өдээ белен шыгывас, чылыг болур.

Эрзинниң малчыннарының, ылаңгыя Нарын талазының кодан-девискээри арыг-шевер боор улус, кышкы үеде доңа берген мал мыаа мал дуоңга дыка халалыг, мал аскактап-даа болур. Ол ышкаш кижилер кылаштаарына база шаптыктыг. Ынчангаш малчыннар доңа берген мал мыаан бөлгөш, чаңгыс черге оваалап, чыып каарлар. Оваалап каан мал өдээ чазын эрээш, изип кургааш, кышкы инек адаанга төгөр өдек болу бээр.

Кышкы мал одарының хуваалдазы: хойжулар кыштагларына хонгулапкеш, малы семис, боозу улгатпаан турда эң ыраккы, кыдыкы одарлардан эгелеп одарладыр эгелээр. Ол ышкаш хаддыр, хөртүктээр черлерни баштай одарладыр.

Кодан хойну одарже үндүрерде, одардан кириерде чаңгыс оруктуг болур. Хойжулар чүм одар шөлүн шыыратпаатар. Шыыраваан бүдүн чыткан хар хой казып ойттаарга, чымчак болур. Ындыг чурум-биле одарладыр хойнуң боозу улгадып, аартаан тудум, одар шөлү аалче чоокшулап оран.

Хойжуларга чымыштыг ажыл-иш — хой оолдаашкыны. «Социализм» чылдарында хой оолдаашкынын декабрь, январь айларда чорудар деп хажыдып болбас шыңгыы хоюлу турган. Декабрь, январь айларда төртүтүнген хураганнар соок үеде өзүлдизи ара боглу бээр, чазын барып хеверик ижинниг, чинге даваннарлыг, дүктегер дөтпелер болур. Ийи талазында, кыштадыр оларны чемгерер мал чемнери, сизин, сула, комбикорм база херек. Оон аңгыда ол эрте төрзөн хойларны чартык азыралга тургузар апаар.

Хой оолдаашкынының эң-не чогумчалыг эки үези апрель ай болур. Апрель айда төртүтүнген хураганнар чылыг удур дыка өзер, хөй мал чеми база хергелеттин-

мес, иелери-биле кады ойттай бээрлер. Шээр мал одар малы болгай, шимчеп, кылаштап, харны казып чорааш, ойттаар ужурулур, ол дээрже байдустуң чаяалгазы-дыр. Шээр малды кыжын соок үеде чадагай кажаага сизин каап берип азыраарга, ооң дуоңгалары доңгаш, хаарып кааптар.

Шээр малды азыраарда дал-бийлап каан черге сизинни тарамык кылдыр чажып бээр, олар сизинни чыып чивышаан, чер ойдун кады ойттап кылаштажыр дээр соокка алыспас боор чүве чораан.

Эрзинниң хойжулары чазын мал төлүн «акталап» (чазап) турар үеде кодан бүрүзүңге сестен он чедир эр хураганнарны кошкар салыр кылдыр арттырып алырлар. Оларны шилиирде, улуг-шыырак мөзү-шынарын, дүккүрүн, адаанда эмиглериниң дең-дескизин, аваларының дүккүр, сүткүрүн база көөр.

Бүдүрүкчү малдар дөңгүр болур ужурулур. Ылаңгыя кошкар, хунаның мыйызы дыка улуг кылдыр өзер, деңгизи аар, арып-чудаарга, бажын угбайн баар. Мыйыстыг инек кыжын соок шыдавас, мыйызы хаара бээр. Соокта мыйыстыг инек бажын чайып турар апаар. Дөңгүр инек тоовас, кегженип турар боор чүве.

Эрзинниң хойжулары күзүн хураган үзүлдизиниң үезинде кошкар салып алган хураганнарын бригадалар аайы-биле, өске-өске коданнар-биле орнажып алырлар.

Кышкы малдың арып чудап баксыраарының кол-ла чылдагааны — соок. Бир звес соокка алыспас болза, мал арып чудаваас.

Кышкы малга чемгерил-ге херек болбайн аан. Ынчалза-даа ол малдың арып чудаарына кол чылдагаан болбайн турар. Малдың арып, чудаарына соок дүрген салдар чедирбес.

Мен ам сезен алды харлыг мен, бо назыным ишинде 2014 чылдың 2015 чылче кыжы дег соок намныг, чаагай кыш көрбээм мен.

Мен бичи чоруур шаамда кыштың соогу кончуг күштүг турган. Ол шагда сооктуң градузу хемчээп көөр херексел турган звес, хемчээген болза, та чеже чедип турган чүве.

Алды Кызыл-Тайга бажы «Кыйыг-Ыяш» кыштагдан эртен эрте шынааже көөрге, чүү-даа көзүлбес, шаң-туман дуглай берген, бел бажына чедир караңгы турар боор чүве-ле болгай. Сооктуң күштүүңге эртен эрте Хемчик улузу инзэн кажаазындан үндүргөш, одарынче сүрүп, алгырыпкан ыт-шимээниниң чаңгызы Кызыл-Тайга бажына дыңналып кээп турар боор чүве. Сооктуң күштүү ол хире турганы ол-дур ийин.

Ол шагда Хемчик аалдарына кыжын соокка доңгаш, дүжүп калган чолдак кудуруктуг инектер долу турган чүве. Эрте төрзөн бениң кулунунун кулаа база доңгаш, дүжүп каар. Кулаа чок, доклак аъттар база тургулаар чүве.

Малчыннар аразына кандыг кижилер турбаан дээр, угаангыр, саынгыр, бир-ле чүвени бодап, тып алган турар кижилер кайы хөй боор-дур.

Сезен чылдарның эгезинде

Эрзин девискээринге соок болган, декабрының төнчүгө январының ортаа үезинге дир сооктуң градузу бажы кудулаваан. Малчын аалдар малы одарже үнүп, ойттаа берген.

Малчыннар кодан бичиилеп, сизин каап бунзедип ап турдулар. Чаңгыс кодан хөй «Чаа» совхозтуң хойжу Хорлуу Хөөнүн коданы одарына чей ойттап хунзээш, кээп турарган. Ооң чажыды мындыг малчын эртен хоюн кажа үндүрерде, хөй бүрүзүңгө че бир омааш водка кудуп кеш, бичи сизиннеди каап одарладыр турган кадарчы.

Ленин аттыг совхозтуң хозу Дома Мижээ дээр малчы хураганнары дыка семис турган. Ол малчын чайынааржы кадырып-кургадып а Ааржыны комбикормга хол хураганнар чемгерер, ынча хураганнары семис, эки шылыг хойлар бооп өзүп турган.

«Мерен» совхозтуң хой Орус Намдалдың кыштаг о чыл бүрүде хөртүктээр чер хиреде ооң кодан хою хөрт казып, ойттап өөрөгени маңа

Мындыг берге, хөртүк черге кыштагы чүге кы алган силер деп айты

га, ол мынча деп харыып «Бирээде, мээң кыштаам одарына өл-шык хөй дү кандаашкына алыспас. Ий одар шөлүнүң сизининиң шыры кончуг эки. Ону ойттаан арып-чудаваас. Мээң хоюм хө казарына «мергежээн» — харыылаар киж.

Шынап-ла, Орус Намдал коданы арып чудаваас, күсү вээр чыл ажар турган бол Бир звес ол кыштагың о белчирииниң, кан-халы алыспазын, ойт-сизиниң бзэн болгаш шынарының эки Орус Намдал дег билбес о база аңаа кыштаг кылырында дадалгазээр ийик.

Хову черниң малчыннары эң-не берге айтырыгларын б рээзи — мал суггады. Олар дуктан мал суггарар. Кудук о оңгачаларга куткаш, суггарар.

Хову хойжуларының «Ходан бүрүзүңге хойну саны дөрт чүс баштан өрү тур Дөрт чүс баш хойну оңгачага ч диштир суггарып алыры — н рын айтырыг.

Кодан хойнуң башкы сугну ижип алгаш, одарже чоруптарга, сөөлүндээлери сугна пейн эдергеш, чоруп каар чүве болгай. Ону болдурбас биле кодан хөй бүрүнү-биле о гартынгыже чедир дозуп, доктаадыр апаар. Оон аңгыда оңгача суг ишкен хойлар сүзүп турган ижер, оңгачада суг малгаш-биле холужа бээр. Ону база төкө арыг сугну кудар.

Шээр мал-биле чылыг хөй сизин чири. Мыйыстыг бода мал тодуп алгаш, кегженип чыдыптар. Хөй сизин хоратта боор чүве.

Шаанда улуг улус бед молдурганың чири сизинин чыры хөй чиптер, беш хойнуң чири сизинин чаңгыс хөй чиптер дик чугаалажыр боор чүве. Херекырында ол шын болдур ийин.

(Уланчылыг).

Аваа Чигжит оглу МОНПУ тылдың дайын хоочуну

ТҮҢНЭЛ СӨС

(Төнчүзү. Эгези №№
21,27,33,34,36,42).

Кижини бичиизинде ижип-чип
жарган божа-хойтпак, зыт-быдаа,
тарда-далгандан өске амыдыра-
тында бир дугаар чиген солун,
амданныг чемни чер-
те утпас боор чүве. Мен бичи-
иш чоруур шаамда хлеб деп
бар дээрзин билбес чораан
мен. 4-5 харлыг турган боор мен,
баштай калжыргай деп дыка
агай амданныг, кадыг, кургаг
емни чигенимни сактып олур
мен. Ынчан ону бир-ле төп чер-
ен бистиң өөвүске келген кижини
келген боор. Сөөлүндө бил-
ним, ол чем сухарий болган.
алач деп хлеб аймактыг чемни
геним база утундурбас. Оон
жорту быжырган далган ийи-
гыс таваржы бээр, ол кончуг
вар турган. Картошканы бир-
дугаар кажан, каяа чигенимни
за сактып бижидим.

Амгы үениң аныяктарындан
не ховар, онза амданныг
мни кажан, каяа бир дугаар
тен сен деп айтырар бол-
олар орта сактып-даа алып
бо үеде янзы-бүрү аш-
мниң элбээни аайлыг звес.
чүс чылда чурттап чоруур
илерниң хөй кезии мага-
үеде төрүттүнген, кудумчу
анчыларындан (бомж) аң-
тары аш-чут көрбээн, тодуг-
аа, аштыг-чемниг, эт-септиг.
ле кызып ажилдаар болгаш
а-төгери четчир болза,
ту чүве белен-дир. Кол-
чүве күрүне кырган-дигең,
ыг-ааржык, инвалид, хөй
а-төлдүг, материалдыг байда-
хирелиг, чединмес кижилерге
сия, пособиени ай санында
еп берип, хире-шаа-биле ду-
ал турар.

Мээң хөөкүй авам 13 божаан,
шагда ол күжүр ие капита-
хөй ажы-төлүңгө күрүнеден
бие-дузаламчы деп холунга
гыс согур көпөөк ап чорбаан,
ындыг турган. Ынчалза-даа
зының хеймер оглу мен Совет
актың ачызында эртем-суол
ип алгаш, «ада көрбээнин
көөр, ие көрбээнин кызы

көөр» дээн ышкаш, албан-ажыл-
га депшиттирип чораан ак чолдуг
оруумнун аайы-биле делегейниң
хөй-хөй чурттарына барып,
элээди чажымда көрүп, дыңна-
даа чорбааным деликатес аш-
чемнерниң дээжизин амзап-чет-
тирип, чооглап чурттап келдим.

Совет Эвилели делегейде
эң күштүг, бай-шыдалдыг күрүне
турар шагда оон чарылбас ке-
зээ Узбек, Грузин, Азербайджан,
Украина, Латвия улуг эвилел-
ди тургузуп турган республи-
каларда аш-чемге хереглээр
көдээ ажил-агый культурала-
рын канчаар тарып, өстүрүп
турганының дугайында лекция,
беседаларны дыңнап, мурнак-
чы колхоз, совхозтарына чедип,
ол чоннарның ногаа-чимистен
кылган амданныг чемин четти-
рер, ижер-чиир аас-кежик меңээ
база таварышкан. Ол чылдар-
да РСФСР-ниң төлээлериниң
кежигүнү болуп, ажил-албан
аайы-биле эвилелдешкен рес-
публикаларга четкилзэн болгай
мен.

Мен бо-ла ажилдап, чурттап
келгеш, чамдык Европа, Азия
диптерниң чурттарына дыш-
танып, туристеп чоргуладым.
Эрткен XX чүс чылдың 70 чыл-
дарындан эгелээш Австрияга,
Польшага, ГДР-ге, Чехослова-
кияга (ынчангы аттары), Кыдат-
ка, Японияга, Турцияга, Моолга
чорааным ол. Кижини даштыкы
чуртка чеде берген хүнүндөн эге-
лээш, ол чурттуң төөгүзүн, сай-
зыралын, культуразын, чону-
нун ёзу-чаңчылдарын стол
кырынга эккеп салып турар аш-
чеминден билип эгелээр деп
чугаалап болур. Германияның
демократтыг республиказынга
май айда 27 хонган бис, хүн
бүрү аңгы-аңгы 27 мүннер (суп)-
биле немецтер бисти чемгерер
болган. Ону кандыг продукту-
лардан кылып турарыл дээр-
га, колдуунда ногаалар, чимистер,
мөөгүлөр база шагар-оът дээн
ышкаш үнүштерден кылган боор,
оларның кайызын кандыг дээр,
дендии онза амданныг, чаагай!
Польшага апрель айда

дыштанып чораан бис. Ол чон
столга чылыг үгектерге (тепли-
ца) өстүрген ногаан кулча,
мөөгүлөр, ногаа-чимистерден
кылган салаттар салып турганын
эскерген бис. Хаван эьдинден
кылган чемнер Украинада, Евро-
па чурттарында элбек.

Японияга туристтерни эр-
тен булочка, дүште, кежээ —
креветка база өске-даа далай
продукциязы, ногаалар-биле
чемгерер, зыттен кылган чем
көзүлбес, чаңгыс катап шы-
лыргай хап (целлофан) карттыг
сосиска чиген бис.

Кыдаттың Гуонжоу, Гонконг
хоорайларына Сибирьниң фе-
дералдыг округунун делегация-
зының кежигүнү болуп чордувус.
Ямбы-хүндүзү элзэн бедик, швед
стол дээр янзы-бүрү делгээн
чемнерниң аразында бир бөлүк
далай амытаннары: кревет-
ка, краб, рак, мидия, осьминог,
кальмарлардан кылган чемнер
база элбек боор чорду. Ногаа-
чимис каттарның, соустарның
хөйүн чугаалап чоор!

Көрейлер, кыдаттар, японнар
ристи, янзы-бүрү ногааларны,
кат-чимистерни тарып өстүрүп-
даа билир, оларның аш-чеми
оон тургустунган дээрзи-ле
шын. Оларның хан-дамыр,
чүрек аарыгларындан аарыыр
чоруу дыка эвээш. Ол дугайын-
да эмчи эртемденнерниң солун-
сеткүүлдерге бижип турарын
номчуп турар болгай бис. Ол
шын дээрзин мен ийи караам-
биле көрүп-даа чордум, ынчан-
гаш ногаа-чимис тарыырын-
га ынак мен. Ону непередир
болза, хөй-хөй кижилерниң ка-
дыкшылы экижиир, бойдус-би-
ле кижиниң мага-бодунун база
сагыш-сеткилиниң ала-чайгаар
тудуш (гармониялыг) сайзыралы
байыыр.

Турцияга июль айда аар
өртектиг отелге дыштанды-
выс. Чемгерери база-ла швед
стол болур чорду. Ында дел-
гээн ногаа-чимистерниң чам-
дызының ат-сывын-даа ки-
жи орта сактып шыдавас,
хөйү ындыг. Турктарның аш-

чеми болгаш культуразының
сайзыраңгайында болбайн,
оларның улуг, шыыраан кижини
магадаар. Эр улустарның орту-
мак деңзизи 90-100 кг боор деп
бодаар чордум.

Амгы үеде тыва аныяктар
база мөге-шыырак, чараш,
узун дурт-сынныг апарган. Сү-
бедейде ай санында эртип турар
хүреште киржип турар оолдар-
ны чарашсынып, чоргаарланып
көөр-дүр мен.

А 40-50 чылдар соңгаар
хостуг хүрешке ССРЭ-ниң
спорт мастерлериниң норма-
зын күүсеткен Хасановтун,
Петровтун, сөөлзүредир Мин-
диашвили сугларның өөрө-
никчилери спорт мастерлериниң
хөй кезиин таныыр чораан
мен. Оларның хөй кезии чийк
деңзиниң мөгелери турган,
90-100 кг деңзиге тутчур тыва
мөгелер чок турду. Амгы үеде
85 кг-дан өрү деңзиге мөгелер
хүрежи деп бо-ла чарлай бээр.
Сумо, кикбоксинг, самбо, дзю-
до, бокска чемпионнап турар
аар деңзиге оолдар, кыстар
кайы хөй. Бо чедишкениң
үндезини — тываларның амы-
дырал-чуртталгазының экижи-
ип, ижип-чип чоруур аш-чеми:
зыттен, сүттен кылган чемнерге
далган-тарааның, картошканың,
ногааларның, кат-чимистерниң,
конфет-чигирниң, пряник-пе-
ченьениң немешкенинде. Мону
эртем дылынче шилчидерге,
кижиниң организмине тоң чугу-
ла херек белоктар, углеводтар,
витаминер, аминокислоталар
чедер апарганында. Спортка
ынак, күш-дамыр сайзыралын
чедип алган аныяктарның ка-
дык-чаагай чуртталгазының нор-
ма-чижектерин сагып, арага-да-
рыже хандыкшыбайн чурттап
чоруурунда деп бодаар мен.

Кижиниң кадыына эки шы-
нарлыг витаминниг ногаа-кар-
тошка, кат-чимис холуксаалыг
аш-чемниң чугулазын эртем-
деннерниң шинчилеп, түңнөп
каан көргүзүглери бүрүнү-биле
бадыткап турар.

Дандар-оол ООРЖАК.

Огородчуга сүме

«Часкы хүн чылды чемгерер»

Картофель үрезинин бе-
кээр болгаш ону ажаап-
ээр.

Картофельден эки дүжүттү
р дээр болза, баш бурунгаар
белеткел херек. Картофель
зинин тарып олуртурунун
нунда 30-40 хонук бурунгаар
ээр. Үрезинге чижек-биле 80-
грамм борбак картофельдер
мчалыг болур. Балыглар-
аарыг картошканы үрезинге
ажыглап болбас. Үрезинге
гээр картошканы ногаарар-
каракчыгаштарын өстүрүп
р. Каракчыгаштары карарып
ип калган картошканы база
лап, ылган кааптары чугула.
акчыгаштарны өстүрерде
нгы-даа, чырык-даа черге
рүп ап болур. Улуг үрезин кар-
шаны чара кезип тарыырда,
ырының мурнунда 2-3 хонук
нгаар кезиндек бүрүзүңгө
н 2-3 каракчыгаштар турар
ыр таарыштыр кезер. Кескен
ерни ыаш хүлү-биле чаары
ла. Улуг картошканы чара
п олуртуру дээрге үрезинни

көвүдедириниң база бир аргазы-
дыр. Картошканың каракчыгашта-
рын бир эвес чырык черге өстүрер
дээр болза, 1-2 каът чыдар кыл-
дыр чада салыр. Ынчан агаарның
температуразы дүнеки үеде 6-8, а
хүндүс 14-18 градус чылыг турар
үе эки. Бир эвес картошкадан
элбек, чаагай дүжүттү алып дээр
болза, аңаа шын аргаларны ажыг-
лаар, ынчан бир гектар черден
500-600 центнер «ытка чүдүрүм»
дүжүттү күзүн ап болур. Кар-
тошкадан чүге эвээш дүжүт ап
турар бис? Бирээде, үрезинни
багай белеткеп турарында, ийде,
картошканы шын тарыырының
дүрүмнерин хажыдып турарында,
үште, үрезинни кышкы үеде шыг-
жап кадагалаарында. Холумак
сорттарлыг картошканың күзүн
дүжүдү эвээш болур. Эки сорттук
картошка үрезини 5-6 чылда-даа
эки дүжүттү берип болур.

Картошкадан бедик дүжүттү
алыр дизе, картошка тарып олур-

тур шөлдү база эки белеткээр,
чемшичидер херек. Шөлдүн до-
вураан эки хоюглаар. Аргалыг-ла
болза, шөлче эргек бажы хире
борбак довурак чок кылдыр бол-
баазырадып хоюглаары чугула.
Чазын баштайгы бирги сугаттан
аңгыда, чайгы үеде, аргалыг-ла
болза, эң эвээш дээрге 2-ден
эвээш эвес суггары албан. До-
вураан улгаттырып үлдүрөртирде
база эки шынарлыг кылыр.

Картошка үнүп келгенде оон
аразынга янзы-бүрү чашпан база
эндере үнүп эгелээр. Бир де-
мисежир ажил оон чашпанын
аштаары, картошка аразынга
чаңгыс-даа содугур бок-үнүш,
чашпан туруп болбас, ол дээр-
ге хоралакчы-дыр.

Чамдык хамаатыларны эске-
рип көрүп чоруурга, чазын шала-
була суггаргаш, довураан-даа
эки болбаазырадып хоюглавас,
борбак довурак аразынга картош-
каны хөөп каапкаш, чайын суг-

гарбас, чашпанын аштавас-даа
болгулаар-дыр. Күзүн дыңнаарга
дүжүт чер албады дигир. Картош-
кага ажаалда-хайгаарал херек,
ону чүгө кежээ ажилчын кижини
шыдаар.

Шаанда Бажың-Тей деп черге
кезек төрөл бөлүк кыдаттар чурт-
тап турда бичи тургаш ачамны
эдерип барып тургаш, көргөн
мен, олар картошка-ногаа тарыыр
шөлүндө олуруп алган борбак
довураан адыжы-биле хоюдур
ууштап оор чоржук. Оларның
картошказы күзүн идик майыы
дег. Хүлге хөөп кааш, оон уштуп
эккээрге, оон амданнын канчаар
ону! Ынчангаш оларны «Бажың-
Тей кыдаттары» дигир чүве ийин.

Картошка — эң-не үнелиг, ам-
данныг чем, ону көвүдедир тарып
өстүрээлиңер.

Эрги-Дарга КАРА-САЛ,
күш-ажылдыг хоочуну.

Чөөн-Хемчик кожуун,
Чыраа-Бажы сумузу.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ СОҢГУЛДА КОМИССИЯЗЫНЫҢ ДОКТААЛЫ

Чөөн-Хемчик кожууннун
девискээр соңгулда
комиссиязының кежигүнү
хүлээлгеден хостаарының
дугайында

2015 чылдың апрель 15
№109/547-6 Кызыл хоорай

Чөөн-Хемчик кожууннун де-
вискээр соңгулда комиссия-
зының бадылаар эргелиг
кежигүнү, ажилдап турар че-
ринден комиссияның соста-
вынче депшиттирген Алексей
Комбуевич Ондарның билди-
ришкенин сайгарып көргөш,
«Россия Федерациязының
хамаатыларының соңгулда
эргелериниң болгаш референ-
думга киржир эргезиниң кол-кол
магадылалдарының дугайын-
да» Федералдыг хоюлунун 29
чүүлүнүн 6 пунктузунга дүүштүр
Тыва Республиканың Соңгулда
комиссиязының доктаадыры
болза:

1. 1962 чылда төрүттүнген
Алексей Комбуевич Ондарны
Чөөн-Хемчик кожууннун де-
вискээр соңгулда комиссиязының
бадылаар эргелиг кежигүнү
хүлээлгеден хостаар.

2. Бо доктаалды «Шын» бол-
гаш «Тувинская правда» солун-
нарга парлаар.

Тыва Республиканың
Соңгулда комиссиязының
даргазының оралакчызы
О.В. ФОРТУНА.

Тыва Республиканың
Соңгулда комиссиязының
секретары М.Ш.САМБАЛА.

ДЫҢНАДЫГ

Ак-Довурак хоорайның, Ба-
рыын-Хемчик, Чөөн-Хемчик
кожууннарның девискээр
соңгулда комиссияларының
кежигүннериниң бүрүн
эргелериниң хуусаа бетинде
доозулганы-биле Россияның
Күрүне Думазына, Тыва
Республиканың Дээди Хуралын-
га (парламентизинге) депутат
мандаттарын хуваарына кир-
жир кандидаттарның даңзыын
депшиткен хөй-ниити катты-
жышкыннарга, Ак-Довурак
хоорайның, Барыын-Хемчик,
Чөөн-Хемчик кожууннарның
Төлээлекчилер хуралдарын-
га Ак-Довурак хоорайның (ба-
дылаар эргелиг бир кежигүн),
Барыын-Хемчик (бадылаар эр-
гелиг ийи кежигүн) болгаш Чөөн-
Хемчик (бадылаар эргелиг ийи
кежигүн) кожууннарның де-
вискээр соңгулда комиссиязының
составтарының чамдызын чет-
челээри-биле соңгукчуларның
албан хаап, ажилдап база
өөрөнип, чурттап турар чериниң
аайы-биле саналдарны хүлээп
ап эгелээниң дугайында
Тыва Республиканың Соңгулда
комиссиязы дыңнадып тур.
Чөөн-Хемчик кожууннун де-
вискээр соңгулда комиссиязының
составынче саналдарны бо
дыңнадыгны парлаан хүнден
үжөн хонуктуң дургузунда
667000, Тыва Республика, Кы-
зыл хоорай, Чульдум кудум-
чузу, 18, Тыва Республиканың
Соңгулда комиссиязы (каб.210,
тел. (39422) 2-10-09) деп адрес-
че кирип болур.

Тыва Республиканың
Соңгулда комиссиязы

Байыр чедиришкннери

ТКУ-нун күш-культура салбырын дооскаш, бистин кафедрада чаа ажилдап келген аныяк башкывыс **Аяна Сергеевна МОНГУШКА** төрүттүнгөн хүнү-биле изиг байыр чедирип, дараазында одуругларны бараалгадып тур бис.

Аяна!

Ажылывыс аайы-биле кады-кожа аралажып чоруур-дур бис, Аяна!
Алыс хөөннөш эчис-күзөл, сорулганы аравыста деткип чор бис, Аяна!

Ада-ие бүдүш-чаңын дөзөп алган анай-чаштан кижизиг сен, Аяна!
Арты-мурнун солчуп эртер улуг-бичээ амырлажыр ээлдек кыс сен, Аяна!

Амы-хууда дуза кадып бо-ла келир ажык, дидим, эрес кыс сен, Аяна!
Ачы-шынныг, бүзүрелдиг, найыралчы алчып-бержир өөрлүг-ле сен, Аяна!

Анай-хаак дег ээлгир сынын аян кириген аргып баткан саглаң чаштыг, Аяна!
Ажык, хүрөң карактарда соруу кыпкан арга-хорлуг, тывынгыр сен, Аяна!

Аткан даңның эки хүн хүнээрэктеэн арт-сын ажыр орууң ажык эртер болзун!
Аныяк эр тажы оолдун эжи болуп, амыдырал келир өйүн быжыг тут-ла, Аяна!

Айдар КУУЛАР.

күш-культура башкыларының мурнундан.

Эргим, хүндүлүг ававыс **Сайлык-маа Ким-ооловна АРАПЧОР** май 14-те 45 харлап турар. Ол Бай-Тайга кожуунун Кара-Хөл сумузунун эмнелге шугумунда хөй чылдар ишти үрө-түннелдиг, чедиришкнниг ажилдап чоруур.

Ынчангаш ававыска 45 харлаан юбилейин таварыштыр шупту чүүлдерге экини күзевишаан, дараазында одуругларны тураскааттывыс:

Авыралдыг, эргим, ынак ававыс сен,
Ачавыстың эргеленген эжи-дир сен,
Ажы-төлүн эңерелдиг иези сен,
Уйнуктарың буянныг-ла энези сен.

Амданныг чем кыла бээрге,
Ававыстың холу чөмзиг,
Ажы-төлүн чүрзөн чылдыр,
Ававыстың хөңнү чазык.

Ажы-төлүн доруктуруп өстүрүп каан
Ававыска төрүттүнгөн хүнү-биле
Аас-кежик, өөрүшкүнү, чедиришкнни,
Аравыска хөй-хөй чылдар чурттаарын,
Кол-ла чүве каң дег быжыг кадыкшылды
Сеткиливис ханызындан күзевишаан,
Ававыска черге чедир мөгөйдивис!

**Хүндүткөл-биле,
уруглары, оглу, күдээзи, керни
база уйнуктарындан.**

«Чаа Сылдыс»

Май 10-да Россия Федерациязының камгалалының эргелеп-башкарылганының национал төвүнүн Атриумунга ырылар күүседикчилеринин «Чаа Сылдыс» Бүгү-россияның конкурзунун кайгамчык улуг түңнел концерти болуп эрткен.

Россияның Камгалал яамызының деткимче-биле эртип турар төлевилелдин түңнел концерти Улуг Тиелелгениң 70 чыл байырла-лы-биле капсырлашкан. Киржикчилерни деткири-биле конкурсту эрттиреринин дугайында саналди кириген РФ-тин камгалал сайыды Сергей Кужугетович Шойгу чедип келген.

Бодунун хемчээли-биле болгаш каас-чаражы-биле онзагай, ховар шоунун эрттирикчилери – билдингир теле-башкарыкчы болгаш кино артизи Аврора база Россияның Улустун артизи Сергей Безруков. Концерттин эгезинде конкурстун шупту 16 тиелекчизи РФ-тин камгалалының эргелеп-башкарылганының национал төвүнүн сценазынче үнүп келгеш, Максим Дунаевскийнин болгаш Игорь Бутманнның оркестринин хөгжүмнүг үделгези-биле «Ыр-жым» деп ыры ырлаан. Концертке дайын чылдарының алдаржаан ырыларын киржикчилер күүсеткен: «Журавли», «Довоенный вальс», «Мой милый, если б не было войны», «Цветы на дорогах войны», «Белорусский вокзал» кинофильмден десанчы-штурмнар батальонунун ырызы дээш, оон-даа өскөлөр. Киржикчи бүрүзүнүн ховар, онзагай бүдүштүүнүн ачызында тоолчаан композициялар чаа аян-биле

дыңналган. Максим Дунаевскийнин эскергени-биле, «бо конкурска езулуг үнүүшкүн болган – аас чогаалының шавар халдаашкыны. Тускай сөөк улустарның ылгалды!»

«Сылдыс» телеканалдың дорт эфиринге киржикчилеринин ырылар күүселдезинин соонда байырлы-биле соксаткан sms-бадылаашкын дузазы-биле теле-көрүкчүлөр чүгле чаңгыс тиелекчини шилиир ужурлуг турган. Жюри кижигүнү Юрий Николаевтин чугаазы-биле, «бадылаашкын аажок идепкейлиг болган, киржикчилерни деткир дээш ол хире хөй улус харыы бээрин организакчылар манаваан». Түңнелинде бадылаашкынның хөй санныг үнүн теле-көрүкчүлөр Ямало-Ненецк Автономнуг округту төлзөп турар Елена Лаптандерге берген. Юрий Николаев болгаш Максим Дунаевский Еленага төлевилелдин демдээ – сылдыс хевирге кылган шаңналды база бир миллион рубльди тывыскан. Тиелекчи акша шаңналын «Чуртталгадан сөңне» ачы-дуза фондузунга бээр деп шийтирилзэн. Оон аңгыда немелде үш шаңналды бадылаар деп жюри шийтирни хүлээп алган. Оларга Хакасиядан Руслан Ивакин, Воронеж облазын төлзөп турар «Ярилов Зной» фольк-бөлүк болгаш Тывадан Александр Куулар төлөптүг болган.

Ыр күүседикчилеринин «Чаа Сылдыс» Бүгү-россияның конкурзу россияжи телевидениеде чаа, езулуг бир янзы, тускай төлевилел болган. Ол эфирге Россияның 85 субъектинден – Калининградтан Чукоткага чедир ховар салым-чаяаннарны болгаш эң-не күштүг үннерни чыгган.

Бистин корр.

Мөчээн кижилерге тураскаалдар

мрамор, гранит, чуруктарын сиил-биир, бижимелдерни чайырлаар, тураскаалдарны тургузар.

**Хем ол чарыы,
Саянский переулок, 23.
Тел: 8-913-359-9494;
8-923-380-9494.**

Чадаана хоорайда Комаров кудумчузу, 1 кв 1-де ангор өшкү дүгүн, хой дүгүн акшага улуг өртеке-биле садып ап турар.

Хой дүгүн дуска орнажып ап болур. Ангор дүгүн хуу ажил-агыйлыг араттар дугуржулга өртекке дужаап болур.

Харылзажыр телефону: 8-923-268-82-58.

«ШЫН»

ТУРГУЗУКУЗУ: Тыва Республиканың Информатизация болгаш харылзаа яамызы.

Кол редакторнун хүлээлгезин күүседип турар **А.М. МОНГУШ.**

Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: кол редактор—2-01-35, редакторнун дузалакчызы — 2-30-69, редакторнун оралакчызы — 2-19-87, бухгалтерия — 2-18-10.

КИЛДИСТЕР: Ниитилел-политиктиг килдиз—2-17-91, 2-17-05, Экономика килдизи — 2-40-77, Социал камгалал болгаш хөй-ниити амыдырал килдизи — 2-03-88, Очулга килдизи — 2-03-87, Реклама, чарлап килдизи — 2-03-90, Тел/факс (394-22) 2-30-69.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар. Неделяда үш каттап үнөр. Хемчээли 3 парлаар ама.

Тираж 5824. Номерни парлапгаже дужааганы: график езугаар — 21.00, херек кырында — 18.00.

Извещение

В администрацию муниципального района «Сут-Хольский кожуун Республики Тыва» поступило заявление от гражданки Российской Федерации **Ины Ивановны №359** от 28.04.2015г. о предоставлении земельного участка с кадастровым номером 17:09:1202003:160 по адресу: Республика Тыва, Сут-Хольский район, в местечке Чалбак села Ак-Даш общей площадью 323421±4976 кв. м в аренду на 3 (три) года для сенокосения из категории земель сельскохозяйственного назначения.

В рамках действующего законодательства в течение 30 дней с опубликования данной информации администрация муниципального района Сут-Хольский кожуун принимает письменные возражения по данному заявлению по адресу: 668150, Республика Тыва, Сут-Хольский кожуун, с.Суг-Аксы, ул.Бурбу, д. 16, конт. телефон 83944521146.

Главный специалист администрации Сут-Хольского кожууна по имущественным и земельным отношениям Ч. МОНГУШ.

Тыва Республиканың Культура яамызы Тыва Республика культуразының алдарлыг ажилдакчызы Орлан Дайынчиевич Дамба-ракка ооң авазы

Тамара Белек-ооловна ДАМБА-ХУУРАКТЫҢ

мөчээни-биле, а ол ышкаш Тыва Республиканың алдарлыг артизи Юли Март-ооловна Ондарга авазы

Вера Дарымаевна ОНДАРНЫҢ

мөчээни-биле холбаштыр ханы кажыыдалын илергейлеп тур.

Кижиниң сагыш-сеткилиниң чымчаан болгаш байлаан ооң уругла канчаар өстүргени бадыткаар. Орлан Дайынчиевичиниң болгаш Юли Март-ооловнаның авалары төрзөн чуртун алгач чорууру, бодунун чон ынак болганы дээш эң улуг макталга төлөптүг уругларны өстүрген Тываның эң эки иелеринге чырыткылыг тураскаал.

Тываның Баштыңы, ТР-ниң Чазааның кижигүннери Тыва Республика алдарлыг ажилдакчызы, каайлы албанының хоочуну

Александр Александрович ШААЛЫНЫҢ

66 харлап чораш мөчээни-биле холбаштыр ханы кажыыдалын тө болгаш чоок кижилеринге илергейлеп, чидиргениң аар-бергезин олар биле үлежип тур.

А.А. Шаалы 1949 чылдың декабрь 8-те Тыва автономнуг облас Чаа-Хөл суурга төрүттүнгөн. Күш-ажылчы ажил-чорудулганын 1966 чы. Эрги-Барлык школазынга эгелзэн. 1975 чылдан 1994 чылга чедир күрүнө айыыл чок чорук органнарынга албан эрттирген. 1994 чылдан 2004 чы. чедир каайлы органнарынга ажилдаан, 1999 чылдан 2004 чылга чедир Тываның каайлы чериниң удуртукчузу турган.

Россияның Федералдыг айыыл чок чорук албанының Тыва Республик эргелелдин удуртукчузы, хоочуннар чөвүлели болгаш коллективи эргелел хоочуну полковник

Александр Александрович ШААЛЫНЫҢ

элекке мөчээни-биле холбаштыр ханы кажыыдалды илередип, эгиттин чидиргени үлежип тур.

СЕТКИЛДИҢ ХАНЫЗЫНДАН ЧЕТТИРИИШКИН

Бистин өг-бүлөвиске таварышкан ажыг-шүжүүвүстү үлежип, эң-не эргим киживис — ынак ававыс, эңерелдиг кырган-ававыс, кады чурттаан эжиниң — шуптувустун чөлөңгизи, идегели, чоргааралы — РФ-тин өөредилгезинин тергенини, ТР-ниң өөредилгезинин алдарлыг ажилдакчызы, дээди категорияның башкызы, башкыларның башкызы **Тамара Белек-ооловна ДАМБА-ХУУРАКТЫ** сөөлгү оруунче үдежип, кажыыдалын илередип, сеткил-сагыштан болгаш материалдыг деткимчени көргүскен Тываның Баштыңы Шолбан Валерьевич Кара-оолга, ТР-ниң өөредилге болгаш эртем яамызының сайыды К.А.Бичелдейге, ТР-ниң Информатика болгаш харылзаа яамызының сайыды А.А.Шойгуга, ТР-ниң Баштыңының Администрациязының болгаш Чазак аппарадының ажилдакчыларына, «Дамба Брайболиң» хүрээзиниң камбы-ламазы Орлан-Маадыр Когуй-Маадырович башкыга, «Шын» солуннун коллективинге, Тес-Хем кожуун чагыргазының даргазы Ю.Д.Тыт-оолга, ооң оралакчызы Ч.У.Каржалга, кожуун Төлзөлекчилер хуралының даргазы Тес-Хем кожуун чагыргазының Төлзөлекчилер хуралының төлөп-леринге, кожууннун өөредил эргелелиниң коллективинге, даргазы Ч.Х.Донгакка, хөй чылдар кады ажилдап келген коллегаларына С.Ш.К.Ооржакка, кожууннун школаларының башкыларының шуптузунга, кожууннун, Чыргаландың культура ажилдакчыларына, Кызылдан, Сут-Хөлден, Алды-Илден, Ак-Туругдан, Каа-Хемден Эрзинден келген төрөлдеривис кудаларывиска, ававыстың өөреничилеринге, Чындыгы кудумчузундан кожаларывиска база еске-да келген самагалдайжыларга улуг биле четтиргенивисти илереди мөгөйдивис. Берге үеде силерни чедирген ачы-буяныңар бистин дика улуг деткимчени чедирген.

Өөниң ээзи, уруглары дунмалары, уйнуктары

Расч. счет № 40603810900004000277 Корр.счет № 30101810500000000735 БИК 049304735 ИНН 1701008465 КПП 170101001
ОАО АБ «Народный Банк Республики Тыва» г. Кызыл.
Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалыг коммуникациялар адырынга хайгаарал талазы-биле федералдыг албанының Тыва Республик талазы-биле эргелели «Шын» солуну **2012 чылдың декабрь 3-те** бүрүткүн Херечилелдин дугаары — **ПИ № ТУ17-00068.** Индекс 11530, 31730.

«Тываполиграф» ААН-ге парлаан. (Кызыл, Шетинкин болгаш Кравченко, 1). Солунда парлаптыгнал материалдарның авторларының бодалдары редакцияны туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттыгнал саннары болгаш еске-даа фактылары, дыңнадылары дээш авторлар боттары харылаар.